

Leren van het verleden

- *Wendische Oorlog* oorzaak van bestuurlijke vernieuwing
- Het gebedenboek van een middeleeuwse *powervrouw*
- De ontwikkeling van *historisch besef* op de basisschool

Beste lezer,

Meneer, meneer, wat is uw favoriete periode uit de geschiedenis? Een leerling komt enthousiast op me af. Ik twijfel. Moet ik hem echt een bepaalde tijd noemen? Omdat ik een lange studieleerweg heb bewandeld (eerst de tweedegraadsopleiding met twee vakken, vervolgens als praktiserend docent de eerstegraadsavondopleiding met wederom twee vakken, om daarna – naast een voltijdbaan – de universitaire opleiding te vervolmaken), heb ik verschillende tijdvakken grondig bestudeerd. Van de kruistocht tegen de Friezen (met een hoofdrol voor Juw Juwina) tot en met de politiek van de jaren zeventig (met een hoofdrol voor Joop den Uyl). Daarnaast mocht ik vele historische reizen naar het buitenland maken, waardoor mijn interesse in de geschiedenis op allerlei gebieden alleen maar werd aangewakkerd.

‘Er is geen periode in de geschiedenis die me niet interesseert’

Ik antwoord dan ook dat het me werkelijk om het even is. Elk tijdvak is me even dierbaar. Ietwat teleurgesteld druipend de leerling af. Mijn eerlijkheid heeft het afgelegd tegen zijn hoop. Maar het is gewoon niet anders. Er is geen periode in de geschiedenis die me niet interesseert. Ik probeer zoveel mogelijk mijn kennis uit te breiden door informatie op te doen over elk tijdvak. En weet u wie daarbij helpt? Juist, *Kleio herself*.

Ook in deze *Kleio* is de aandacht voor de tijdvakken gelukkig weer zeer divers: van de Grieks-Romeinse geschiedenis, via de gebedenboeken van een middeleeuwse dame, komt u uit bij de persoonlijke brief die de openlijk homoseksuele verzetsman Willem Arondéus schreef, net voordat hij gefusilleerd werd. En niet in het minst natuurlijk aandacht voor didactische vernieuwingen, want onderwijs kan altijd beter. Ik denk dat de verdieping over de kennis van de geschiedenis van verschillende perioden ervoor zorgt dat u als docent beter beslagen voor de klas staat. Bestudeer daarom de geschiedenis, geniet van uw vak, geniet van deze *Kleio*.

Ik wil u nog wijzen op de achterkant van deze *Kleio*. Een uitnodiging voor het congres op een prachtige historische locatie, waar menig historisch hart sneller van zal gaan kloppen!

Ik wens u veel le(e)splezier. Ben Vriesema

Foto cover:
Sake Elzinga.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

18

10

42

24

KLEIO

- 4 Een uit de hand gelopen kaperoorlog**
De Wendische Oorlog
- 10 Het Nederlands slavernijverleden**
Thema-avond van de commissie Wereldgeschiedenis
- 14 Tegengif voor communisme**
Licht op Verplicht: Het Marshallplan
- 18 Extreem geweld in Indonesië**
Onderzoek naar de bersiap (1945-1946)
- 21 Voorbeelden van formatieve evaluatie**
- 24 'Inenting' van herinneringen is niet genoeg**
Studiedagen Holocausteducatie in kamp Westerbork
- 28 Een middeleeuwse powervrouw**
Nieuw licht op Maria van Gelre en haar gebedenboek
- 34 Losbandige vrouw in Rome**
- 36 Verschillende perspectieven**
Nascholingsdag over Europa en de islamitische wereld
- 38 'Vroeger was alles zwart-wit'**
De ontwikkeling van historisch tijdsbesef bij basisschoolleerlingen
- 42 De laatste brief**
Tentoonstelling belicht overval Amsterdams bevolkingsregister
- 48 Beladen erfgoed vertelt een verhaal**
- 52 Zijn wie je wilt zijn**
Geertruida Kapteyn-Muysken, een meisje dat wilde leren
- 54 Nieuwe syllabi aangepast**
- 56 13,8 miljard jaar in één schooljaar**
Big History is complementair aan het vak geschiedenis
- 58 Over geschiedenis en burgerschap**
De vmbo-examens geschiedenis van 2018

- 13 **Boeken**
- 32 **Edyssee: Georgië**
- 45 **Griekse mythen: Dionysos**
- 63 **Column: Ton van der Schans**
- 65 **Recensies**
- 72 **Column: Jelte Posthumus | Colofon**
- 73 **Kleiokrant**

Een facsimile van de Carta Marina, een kaart van Scandinavië door Olaus Magnus, 1539. Collectie James Ford Bell Library, Universiteit van Minnesota.

Een uit de hand gelopen kaperoorlog

De Wendische Oorlog

De Hanze wordt vaak een handelsverbond genoemd, maar je zou het ook kunnen aanduiden als een platform waar conflicten tussen concurrenten werden opgelost. Eerst praten, dan eisen stellen met de dreiging om spullen in beslag te nemen en als het daarna niet anders kan: elkaars schepen en goederen afpakken teneinde genoegdoening te krijgen. Toch was dat niet altijd genoeg, zoals de Wendische Oorlog (1438-1441) laat zien.

FINMARCHIA

SCRICFINIA

BIARMIA

LAPPIA

LAPPIA

BOTNIA

BOTNIA

CARELIA

CANDIA

SUECIA

FINLANDIA

MOSCOVIE

MARE SVETICVM

MARE FINONICVM

GOTHIA

MARE GOTICVM

MARE LIVOICVM

LIVONIA

RVSIA REGALE

RVSIA ALBA

SAMOGETHIA

LITVANIA

CLAVS GOTICVS QVOD LEGIONVM
 QVOD SVETICVS QVOD SCANDIAE DVM
 QVOD RVSIAE QVOD ALIIS REGIBVS TERRARVM ET ALIIS
 QVOD SVETICVS QVOD SCANDIAE DVM
 QVOD RVSIAE QVOD ALIIS REGIBVS TERRARVM ET ALIIS

OCEANVS SVETICVS
 90
 89
 88
 87
 86
 85
 84
 83
 82
 81
 80
 79
 78
 77
 76
 75
 74
 73
 72
 71
 70
 69
 68
 67
 66
 65
 64
 63
 62
 61
 60
 59
 58
 57
 56
 55
 54
 53
 52
 51
 50
 49
 48
 47
 46
 45
 44
 43
 42
 41
 40
 39
 38
 37
 36
 35
 34
 33
 32
 31
 30
 29
 28
 27
 26
 25
 24
 23
 22
 21
 20
 19
 18
 17
 16
 15
 14
 13
 12
 11
 10
 9
 8
 7
 6
 5
 4
 3
 2
 1

Ad van der Zee is historicus en auteur van *De Wendische Oorlog (1438-1441). Holland, Amsterdam en de Hanze in de vijftiende eeuw* (Hilversum 2018).

In april 1438 nam de Raad van Holland, Zeeland en Friesland het besluit om namens de landsheer, hertog Filips de Goede, een kaperoorlog af te kondigen tegen zes steden in het huidige Noord-Duitsland. Deze zes, de zogeheten Wendische steden Lübeck, Hamburg, Lüneburg, Rostock, Wismar en Stralsund, waren stuk voor stuk belangrijke en machtige steden binnen de Hanze. Deze oorlogsverklaring vormde de culminatie van een spanning die zich gedurende enkele decennia had opgebouwd. Hollandse kooplieden hadden in de jaren daarvoor naar hun zeggen grote schade ondervonden door kaperijen van Wendische zijde als gevolg van de oorlog tussen Denemarken en de Wendische steden in de jaren vanaf 1434. Die kaperijen kwamen voort uit onenigheid over de vraag of schepen uit Holland en Zeeland nu wel of niet neutraal waren in dit conflict. De Hollanders vonden van wel en meen-

den dat ze gewoon handel konden blijven drijven met Denemarken. Maar de Wendische steden – met name Lübeck, de leidende stad binnen de Hanze – dachten daar heel anders over en stelden dat een stad in het Duitse Rijk die profiteerde van handelsprivileges binnen de Hanze zich moest conformeren aan de regels, ook als dat even wat minder goed uitkwam.

Een voorafschaduwing van deze houding van de Wendische steden ten opzichte van de Hollanders had al eerder plaatsgevonden aan het einde van de veertiende eeuw. De Hollandse landsheer Albrecht van Beieren ondernam in de jaren na 1390 pogingen om Friesland te onderwerpen en kondigde daarbij een kaperoorlog af tegen iedereen die met de Friezen zaken deed. Daar hoorden ook de steden Hamburg en Lübeck bij. Tot overmaat van ramp zag Albrecht er geen been in om gebruik te maken van de diensten van Oost-Friese

Filips de Goede, hertog van Bourgondië. Schilder onbekend, ca. 1460. Bron: Rijksmuseum.

Kaart van het land in bezit van de hertog van Bourgondië onder Filips de Goede.

kooplieden voor eigen rekening. Al in 1323 werd door graaf Willem III in Amsterdam een biertol gevestigd, waar bier uit Hamburg verplicht moest worden aangemeld. Deze biertol markeert het begin van het internationale belang van Amsterdam als handelstad. In de daaropvolgende decennia gingen de Amsterdammers ook zelf meedoen aan de vaart op Hamburg. Vervolgens namen zij deel aan de Ommelandvaart om Denemarken heen naar de Oostzee. In het laatste kwart van de veertiende eeuw was zo de situatie ontstaan dat Amsterdam feitelijk een Hollandse Hanzestad was geworden. Amsterdams kooplieden deelden in de privileges van de Hanze en conformeerden zich aan de plichten en afspraken zoals die binnen de Hanze golden. Lidmaatschap van de Hanze was in deze tijd nog geen formele kwestie; je deed mee of niet en als je meedeed, was je per definitie 'lid', om het wat vereenvoudigd te formuleren. Pas veel later, halverwege de vijftiende eeuw, werd lidmaatschap van de Hanze iets dat op schrift was vastgesteld en aan uitdrukkelijke voorwaarden werd verbonden. Amsterdam noch andere steden in Holland of Zeeland zouden die status ooit bereiken.

piraten, de Likedelers, met wie de Wendische steden al jaren op voet van oorlog leefden. Vooral de Hamburgers werden hierdoor zwaar getroffen en men verlangde dat de Hollandse steden, waarmee de Hamburgers een goede verstandhouding hadden, er bij hun landsheer op aan zouden dringen dat hij zijn acties zou staken. De Hollandse steden, met name Amsterdam, kwamen hierdoor in een loyaliteitsconflict terecht. Moesten zij kiezen voor hun handelspartners binnen de Hanze of voor hun landsheer? De Hollanders kozen voor hun landsheer – konden ze eigenlijk wel anders? – en daarmee ontstond een eerste breuk tussen het Hollandse belang en dat van de overige Hanzesteden.

Veilige handelsroute

We gaan nog wat verder terug in de tijd, naar de eerste helft van de veertiende eeuw, toen Holland zelf nog maar weinig zaken deed over zee en nog lang niet de maritieme natie was die het in later jaren zou worden. De belangrijke handel tussen de Oostzee, Vlaanderen en de Franse Atlantische kust werd aanvankelijk uitgevoerd door Vlaamse en Noord-Duitse schepen en kooplieden. Omdat er een gunstige en veilige handelsroute binnendoor liep via de Zuiderzee en het Hollandse en Zeeuwse binnenwater, de zogeheten route 'binnen dunen', werd deze populair voor de Hanzekooplieden, die van de Hollandse graaf uitgebreide privileges kregen. Dergelijke privileges waren wederzijds en daardoor konden de Hollanders zelf ook een rol gaan spelen in dat handelsverkeer, eerst als vervoerders, later ook als

Dat de Hollandse en Zeeuwse steden gelijk optrokken met de rest van de Hanze wordt duidelijk uit de zogeheten Keulse Confederatie uit 1367, een verbond tussen tal van zeevarende steden in het Duitse Rijk gericht tegen de koning van Denemarken. Amsterdam, Brielle en Zierikzee,

‘Tot overmaat van ramp zag Albrecht er geen been in om gebruik te maken van de diensten van Oost-Friese piraten, de Likedelers, met wie de Wendische steden al jaren op voet van oorlog leefden’

maar ook Middelburg, Dordrecht, Enkhuizen en Wieringen werden daarbij in één adem genoemd met traditionele Hanzesteden aan de IJssel, zoals Kampen, Zutphen en Deventer. Wie een zeevarende stad was binnen het Duitse Rijk hoorde 'als vanzelf' bij de Hanze, zolang men zich maar conformeerde aan de binnen de Hanze geldende solidariteit en bereid was om eventuele onenigheden in Hanzeverband op te lossen. Overigens werden binnen de Hanze beslissingen zelden in eenheid of harmonie genomen. Wederzijdse inbeslagneming van goederen of schepen en ook kaapvaart vormden een min of meer gangbare wijze van vergelding als men niet op andere wijze een conflict wist te beëindigen.

Geknakt prestige

Het hiervoor genoemde conflict tussen Holland en Hamburg als gevolg van de Friese oorlogen van hertog Albrecht kon in 1400 nog intern worden opgelost dankzij bemiddeling van de stad ▶

Middeleeuwse strijd ter zee wordt soms afgebeeld op miniaturen in handschriften, zoals hier in de vijftiende-eeuwse *Roman de Mélusine*.
Bron: British Library.

Gent. Men kwam schadevergoedingen over en weer overeen en daarmee was de kous af. Voor het conflict dat vanaf 1434 ontstond bleek dit een stuk moeilijker. Er werd op verschillende bijeenkomsten eindeloos gesproken om de onenigheden op te lossen, maar een uitweg bleek telkens geblokkeerd. Onwil of onvermogen van beide kanten om het hoofd voor de ander te buigen speelde daarbij een belangrijke rol. Prestige was daarbij net zo belangrijk als geld.

De bom barstte uiteindelijk op een dagvaart tussen de Hollandse en Wendische steden die plaatsvond eind juli 1437 in Deventer. We hebben een goed beeld van deze beraadslagingen, omdat een van de leden van het Wendische gezelschap notulen heeft bijgehouden. Daaruit komt het beeld naar voren van een ongemakkelijke bijeenkomst met van meet af aan veel stekeligheden over en weer. De Wendische vertegenwoordigers toonden aan dat zij over grote onderhandelingsvaardigheden beschikten en meesters waren in het zetten van kleine stapjes om daarmee stappen, liefst grotere, bij de tegenstander uit te lokken. De Hollanders lieten zien dat zij dit diplomatieke spel heel wat minder beheersten en eerder uit waren op het hanteren van de botte bijl, met desastreus resultaat. Uiteindelijk klapte na vier dagen vergaderen de zaak en de Hollanders lieten weten:

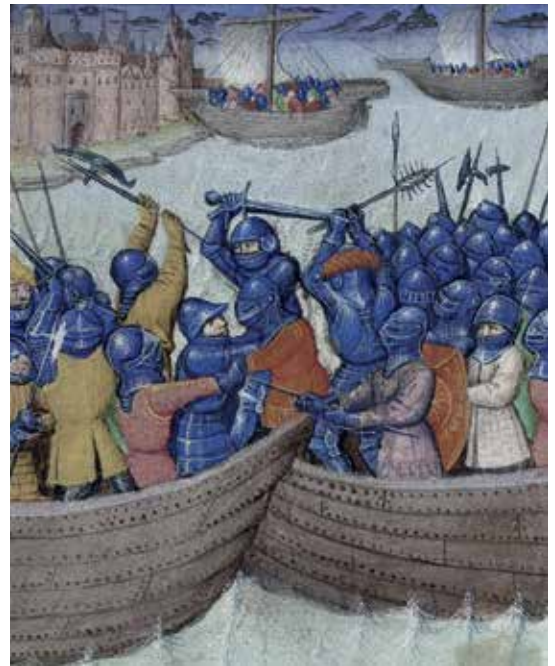
‘De Hollanders lieten zien dat zij dit diplomatieke spel heel wat minder beheersten en eerder uit waren op het hanteren van de botte bijl’

‘Siet, ghi heren: daer en sal niet meer of worden, ende wi en willen anders niet doen, dan kiest een van beyden: restitueert ende wedergheeft ons onse scade van uluden ons gedaen, of gaet een openbaer oerloge an tegen ons; ende dat doende, sullen wi onse scade wel verhalen’ (*Divisiechroniek* (1517), folio 288r).

De afgevaardigden van de Wendische steden verlieten daarop de vergadering, waarmee feitelijk een oorlogstoestand intrad. Deze oorlog begon in april 1438 en zou duren tot september 1441.

Hoofdrol voor Amsterdam

De Wendische Oorlog had nimmer het karakter van een grootschalig maritiem conflict. Afhankelijk van de definitie kan zelfs afgevraagd worden of de Wendische Oorlog wel een ‘echte’ oorlog was en niet moet worden afgedaan als een opeenvolging van wat losse kaperijen zonder duidelijk strategisch doel. De oorlog werd gevoerd als een kaperoorlog, waarbij de Hollanders vooral gebruikmaakten van baardzen. Deze relatief kleine schepen, geschikt om zowel mee te zeilen als te roeien, werden ingezet voor snelle raids op de schepen van de Wendische steden en de met

hen verbonden partijen om de lading van die schepen ongeschonden in handen te krijgen en later te verkopen. In het voorjaar van 1438 werd er zelfs vanuit de Raad van Holland en Zeeland een georganiseerd vlootbouwprogramma op touw gezet om in korte tijd de bouw van 79 baardzen te realiseren. Dit programma, dat we kunnen beschouwen als het eerste in zijn soort in de gewesten Holland en Zeeland, is ook ten dele uitgevoerd, hoewel niet alle steden en dorpen even enthousiast meededen.

Een belangrijke rol tijdens de Wendische Oorlog was weggelegd voor Amsterdam. Deze toen nog relatief kleine handelsplaats ontpopte zich als een van de leidende partijen, mede dankzij aanvallend goede betrekkingen met de grafelijke overheid in Den Haag. De naam van de Amsterdamse schout Jan Heynenszoon moet in dit verband worden genoemd. Hij was een belangrijke persoon die op alle momenten van de Wendische Oorlog, zowel in de aanloop naar het conflict als tijdens de afwikkeling, een sleutelrol vervulde. De oorlog ontwikkelde zich tot een hardnekkige kaperoorlog. Een van de heftigste confrontaties deed zich al direct in het begin voor. Op 31 mei 1438 kaapten Hollanders een grote vloot van Pruisische zoutschepen, terwijl deze op de rede van Brest in Bretagne lagen te wachten op een gunstige wind om in vlootverband door het Kanaal noordwaarts te varen. Hoewel de Pruisische steden, waaronder Danzig en Koningsbergen, eigenlijk geen partij waren in het Hollandse-Wendische conflict, ontstond zo wel een complicatie. De grootmeester van de Duitse Orde in Pruisen, onder wiens soevereiniteit de steden in Pruisen vielen, protesteerde in felle bewoordingen bij hertog Filips tegen deze aantasting van zijn onderdanen.

Hollandse kapers voerden in 1438 en 1439 een waar schrikbewind langs de Hollandse en Vlaamse kust. Zij vielen elk schip aan waarvan ze vermoedden dat het zaken deed met de Wendische steden en gingen naar verluidt zelfs aan land om koeien en schapen uit weilanden te roven. Het conflict escaleerde zo tot een oorlog die niet meer op traditionele wijze binnen de Hanze kon worden opgelost.

Bestuurlijke vernieuwing

Toen hertog Filips van Bourgondië in 1433 het Hollandse graafschap aan zijn verzameling vorstendommen toevoegde, ging hij er nog van uit dat deze landen in hoge mate zichzelf bleven besturen. Het verlenen van kaperbrieven aan de Hollandse en Zeeuwse steden om hun schade op de Wendische steden te verhalen paste in dit beleid. Maar de opeenvolgende acties van de kapers escaleerden op een manier die hij niet kon hebben voorzien. Nadat zijn graafschap Holland, met Zeeland, onder aanvoering van opkomende handelssteden zoals Amsterdam, in een internationaal conflict terecht was gekomen, moet de hertog hebben beseft dat nauwere betrokkenheid van een centraal bestuur bij de Hollandse politiek noodzakelijk was. Met het onbesuisde kapen van de Pruisische zoutvloot hadden de Hollanders de verhoudingen tussen twee belangrijke Europese vorsten, de hertog van Bourgondië en de grootmeester van de Duitse Orde in Pruisen, op scherp gezet. Bovendien constateerde de hertog dat de wijze waarop de oorlog werd gevoerd nauwelijks tot resultaat leidde en meer schade aan vrienden dan aan vijanden toebrengde, zoals hij het letterlijk benoemde. Dit bracht hem ertoe om zich intensiever met het bestuur van zijn graafschap Holland en Zeeland te bemoeien. In september 1439 verbood hij alle kaapvaart en zette hij vervolgens in op bemiddeling tussen de partijen onder zijn persoonlijke leiding. Ook zijn echtgenote, hertogin Isabella, werd hiervoor ingezet. Gedurende 1440 kwam een vredesproces op gang en in september 1441 volgde een afsluitende conferentie in Kopenhagen, met een hoofdrol voor de afgevaardigden namens de hertog van Bourgondië en de Deense koning. Tijdens deze 'Zoen van Kopenhagen' werd duidelijk dat Hanzesteden, ook de machtige zoals Lübeck, zich voortaan moesten neerleggen bij de sterk toegenomen macht van vorsten en niet meer autonoom konden opereren zoals voorheen. Alle partijen zagen af van schadevergoedingen en spraken af dat zowel de Hollandse als de Wendische schepen vrij verkeer in elkaars wateren zouden genieten. Er zat er nog wel een addertje onder het gras, want inzake de Pruisische zoutvloot werd bepaald dat de Hollanders een schadevergoeding van negenduizend pond aan Pruisen dienden te betalen, omdat het kapen van die schepen wederrechtelijk had

plaatsgevonden. Deze bepaling zou niet alleen leiden tot felle protesten en zelfs opstanden in diverse Hollandse steden, maar nog decennia lang een heikel punt blijven in de verder goede verstandhouding tussen Holland en Pruisen. De Wendische Oorlog, die ooit begonnen was als een initiatief van enkele Hollandse steden om schadevergoeding af te dwingen bij de Hanzesteden van het Wendische kwartier, groeide zo uit tot een factor in de bestuurlijke vernieuwing van het graafschap Holland en droeg eveneens bij tot veranderende verhoudingen tussen vorsten en steden in dit deel van Europa. Ook speelde de oorlog een belangrijke rol bij de versterking van de Hollandse en Amsterdamse maritieme identiteit. Het is daarom dat we deze oorlog kunnen kenschetsen als een scharnierpunt in de ontwikkeling van het graafschap Holland in de vijftiende eeuw. ■

Isabella van Portugal, de gemalin van hertog Filips van Bourgondië vervulde in de jaren 1440 in Holland een belangrijke rol als vertegenwoordiger van het hertogelijk bestuur. Geschilderd in de werkplaats van Rogier van der Weyden rond 1450. Bron: Getty Center.

Literatuur

- Hanno Brand en Egge Knol** (red.), *Koggen, Kooplieden en Kantoren. De Hanze, een praktisch netwerk* (Hilversum/Groningen 2010).
- Mario Damen**, *De Staat van Dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).
- Dieter Seifert**, *Kompagnons und Konkurrenten. Holland und die Hanse im späten Mittelalter* (Keulen 1997).

Het Nederlands slavernijverleden

Thema-avond van de commissie Wereldgeschiedenis

De VGN-commissie *Wereldgeschiedenis in de klas* organiseerde onlangs een themabijeenkomst over het Nederlandse slavernijverleden. Drie boeiende presentaties zorgden voor een bijzondere avond met soms verrassende inzichten.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

De eerste spreker was Coen van Galen, die zich – samen met zijn Surinaamse collega Maurits Hassankhan – aan de Radboud Universiteit bezighoudt met de digitalisering van negentiende-eeuwse Surinaamse slavenregisters. Hij had Maria Karg meegenomen, afstamming van Surinaamse slaven en oprichtster van Stichting Stil Verleden. De ongeveer 1.500 meter aan nog bestaande slavenregisters – ongeveer een kwart is verloren gegaan – wordt sinds januari 2017 ingevoerd in twee databases: een die online toegankelijk is voor particuliere bezoekers en een voor wetenschappelijk onderzoek. Een groot deel van de registers (1851-1864) is inmiddels ingevoerd, de oudere documenten worden daar met hulp van vrijwilligers gestaag aan toegevoegd. De registers werden opgesteld na de afschaffing van de trans-Atlantische slavenhandel, om te voorkomen dat slaven illegaal Suriname zouden worden binnengebracht. Ze werden van 1830 tot 1863 in Paramaribo bijgehouden in vier series folianten en bevatten de namen van alle mensen die in privé-eigendom werden gehouden, met de veranderingen die zij in hun leven ondergingen, zoals verkoop, overlijden en vrijlating. Het meest in het oog springend zijn echter de namen die voor deze mensen waren bedacht: slaven hadden

alleen voornamen en deze drukten vooral het belang van de eigenaars uit. Namen als Winst, Eersteling en Interest zijn geen uitzonderingen; vrouwenamen zijn vaak seksueel getint of denigrerend. Bijzonder zijn de gevallen waar een voormalige slaaf zelf slaveneigenaar is geworden, in de meeste gevallen van familieleden die door hem zijn vrijgekocht.

Bij de slavenregisters is door Maria Karg, voormalig docent maatschappijleer, een lesprogramma (met de titel *Geregistreerd*) gemaakt. Haar Stichting Stil Verleden heeft als doel te informeren over het Nederlandse aandeel in de slavernij en het stimuleren van een kritische blik op de Nederlandse geschiedenis en samenleving, onder andere met educatieve projecten. In de betreffende lessen speelt het negenjarige meisje Affie een rol, van wie het Rijksmuseum een ontroerend portret bezit. Een bijzondere afbeelding omdat hier nu eens geen karikatuur van de gekleurde mens is gemaakt.

In de registers heeft Maria haar eigen voorvader kunnen terugvinden: een zekere Karg, plantage-eigenaar, die met een slavin kinderen kreeg en zijn gezin vrijkocht door voor de eigenaar vier slaven in ruil te kopen. Zijn plantage bestond nog in Maria's jeugd en was goed voor familie-uitjes naar 'op buiten'.

De registers blijken een zeer betrouwbare bron voor de reconstructie van slavenlevens: bij de uiteindelijke controle in 1863, toen de eigenaars een schadevergoeding kregen bij de afschaffing van de slavernij in Suriname, zijn nauwelijks correcties in de gegevens aangebracht. In het lesprogramma kunnen leerlingen zelf aan de slag met de registers. Er valt veel in te ontdekken dat het bij hen bestaande beeld kan aanvullen. Slaven zijn bijvoorbeeld niet als gezinnen geregistreerd maar als losse namen, die gemakkelijk van elkaar gescheiden konden worden. Er rijst een beeld uit op dat eerder doet denken aan een veestapel dan aan een gemeenschap van mensen.

De aanwezigen op de bijeenkomst waren het eens, dergelijke aanvullende lessen zijn hard nodig, omdat in het reguliere programma nog steeds weinig ruimte is voor het plantagebestaan in Suriname. Het speelde zich grotendeels af in

Pagina uit het
slavenregister van
de plantage Paradize
(Nickerie, Suriname),
1 juli 1863. Nationaal
Archief.

NOMMENS	SEXE	COULEUR	AGE	PROFESSIEN	STATUS	OCCASION	REMARKS
Robert	m	bruin	20	sluier	verkoop	1863	
Annemarie	v	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Simon	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Joris	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Hendray	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Jacob	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Janes	v	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Emanuel	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Marcus	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Joris	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Thomas	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Jansen	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Tine	v	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Laurent	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Charles	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Harry	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Philips	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
William	m	bruin	15	sluier	verkoop	1863	
Jylke	v	bruin	15	sluier	verkoop	1863	

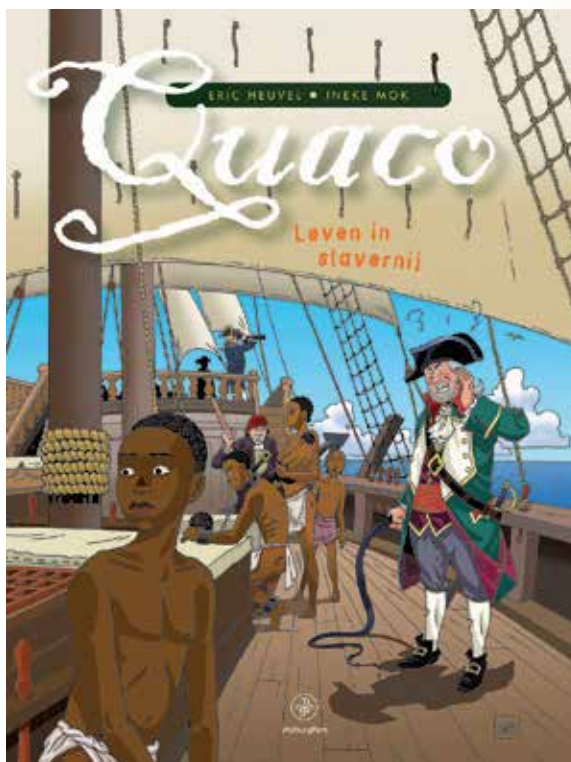
Links: Portret van Affie door Jacob Marius Adriaan Martini van Geffen, ca. 1859. Rijksmuseum Amsterdam.
Onder: Omslag van de strip Quaco.

de negentiende eeuw, terwijl 'slavernij' doorgaans één paragraaf in de achttiende eeuw krijgt toebedeeld en in tijdvak acht geen rol meer lijkt te spelen. Benadrukt werd ook dat niet alleen leerlingen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond behoefte hebben aan meer kennis van het Nederlandse slavernijverleden. Het is een geschiedenis die zij delen met 'witte' Nederlanders. De ervaring leert dat die laatsten daar wel degelijk voor openstaan. Stil Verleden legt daarnaast ook relaties met andere periodes en delen van de wereld.

Stripboek

Ineke Mok, voormalig docent Nederlands, vertelde over het stripboek *Quaco*, met het verhaal van een kleine slaaf die door John Stedman naar Nederland werd gehaald. Mok houdt zich al geruime tijd bezig met het kritisch kijken naar eurocentrisme en achterhaalde terminologie in lesmethodes. Het stripboek is getekend door Eric Heuvel, bekend van zijn eerdere educatieve stripboeken over de Tweede Wereldoorlog, zoals *De Ontdekking*, *De Zoektocht* en *De Terugkeer*. Ineke Mok heeft er samen met Els Schellekens een lespakket en een docentenhandleiding bij gemaakt. Hierin draait het vooral om multiperspectiviteit bij de behandeling van het slavernijverleden en het aanboren van empathie bij de leerling. John Gabriël Stedman (1744-1797) schreef een rijk geïllustreerd verslag van zijn bezoek aan Suriname, waar hij onder meer meeging met een tocht door de jungle om ontsnapte slaven (marrons) op te sporen. De kleine Quaco werd hem meegegeven als knechtje door plantage-eigenaar Kennedy. Later vertrok de jongen samen met Stedmans zoon (verwekt bij een slavin) naar Nederland. Quaco leefde waarschijnlijk tussen 1760 en 1795

en zou afkomstig zijn uit Ghana, Ivoorkust of Togo: er is namelijk een zinnetje van hem in het Twi overgeleverd, de taal die daar gesproken werd en wordt. Quaco was als kind ontvoerd en verkocht aan een plaatselijke koning, die verkocht hem weer voor een snaphaan (een wapen) en een vaatje buskruit aan een slavenhandelaar. Kinderen waren destijds zeer gewild op plantages, want ze golden als harde werkers met weinig heimwee. Uit een onderzoek naar de manier waarop docenten lesgeven over de slavernij werd het idee geboren een stripboek te maken om deze lessen te ondersteunen. Eric Heuvels eerdere historische stripboeken zijn een groot succes gebleken. Het boek vertelt Quaco's verhaal vanuit diens eigen perspectief, maar is wel degelijk gebaseerd op authentieke bronnen over de Surinaamse slavernij. Er ontspoon zich onder de bezoekers een kleine discussie: in hoeverre kun je in een dergelijk boek voor (jonge) leerlingen recht doen aan de wrede werkelijkheid? Het is nu eenmaal niet kies om de gewelddadige praktijk op de slavenschepen en de plantages in geuren en kleuren te tonen. Bovendien is het lastig om een boeiend verhaal te maken vanuit het gezichtspunt van een kleine jongen, over wie eigenlijk weinig bekend is; een hoge mate van interpretatie van zijn levensloop en beleving daarvan is onontkoombaar.

Protest en herdenken

De laatste spreker, Jerry Afriyie, is uitgegroeid tot een bekende Nederlander door zijn aanhoudend protest tegen Zwarte Piet, althans in diens traditionele verschijning. Op deze bijeenkomst vertelde hij over de gastlessen over stereotypen ▶

Een poster voor een minstrel show, 1900. In deze shows maakten witte mannen hun gezicht zwart met gebrande kurk. Ze voerden sketches op over het leven als slaaf op de zuidelijke plantages van Amerika.

die hij geeft op scholen. Zijn stichting Nederland wordt Beter ijvert voor een nationale, tweedaagse herdenking van het Nederlandse slavernijverleden, waarin ook plaats is voor het vieren van de afschaffing van de slavernij. Lessen over slavernij en kolonialisme zouden op alle scholen vanzelfsprekend moeten worden. Bovendien moet het Europese beeld van Afrika en Afrikanen grondig worden bijgesteld. Afrika wordt nog te veel gezien als een eenvormig, primitief geheel, terwijl er grote diversiteit is onder de landen van het continent en de bevolking. Als die doelen in 2025 zijn bereikt, kan de stichting zichzelf opheffen. Zijn presentatie over de herkomst van Zwarte Piet, waarmee hij zegt op 'witte' scholen in twintig minuten leerlingen 'om' te krijgen, is inderdaad indrukwekkend. De heftige reacties in den lande op zijn acties ten spijt, blijkt hij een goed doortimmerd en overdonderend verhaal te hebben waar

geen speld tussen te krijgen is. Je gunt elke leerling (en boze witte volwassene) de kennismaking met dit grondige onderzoek naar de dubieuze achtergronden van de nog jonge 'traditie'. De Nederlandse tegenhanger van de Amerikaanse 'blackface' uit de wel degelijk racistische *minstrel shows*. Het beeld- en bronnenmateriaal is geestig, maar ook authentiek en bloedserieus. Je moet wel sterk in je schoenen staan om hierna nog te beweren dat de zwart geschminkte knecht niets met racisme te maken heeft. Afriyie pleit dan ook voor vervanging van deze versie door een Piet die niet op een Afrikaans stereotype is gebaseerd. Dat doet hij veel intelligenter, vriendelijker en toegankelijker dan de beeldvorming in de media wil doen geloven. Op de website van Nederland wordt Beter is een lespakket over de geschiedenis van Sint en Zwarte Piet te downloaden. Om scholen te helpen een inclusief sinterklaasfeest bespreekbaar te maken en te organiseren, is een onderwijstool beschikbaar en kan Afriyie worden uitgenodigd op school.

De bijeenkomst was een van de boeiende en leerzame bijeenkomsten die de kerncommissie *Wereldgeschiedenis in de klas* regelmatig organiseert in het centrum van Utrecht. Docenten en anderen met een relatie tot het geschiedenisonderwijs zijn van harte welkom om hier te ervaren hoe in het (nogal eurocentrische) lesprogramma verbinding kan worden gemaakt met de wereldgeschiedenis, om leerlingen een bredere blik te gunnen. De bijeenkomsten worden door de VGN bekostigd: lidmaatschap is niet verplicht, wel gewenst. ■

Meer informatie

www.ru.nl/slavenregisters – Op deze website is meer informatie te vinden over de digitalisering van de registers en staan links naar de nationale archieven van Nederland en Suriname.

stilverleden.nl – Voor informatie over onder andere het lesprogramma. De site bevat een link naar filmfragmenten van een les van Maria.

www.quaco-stripverhaal.nl – Het stripboek is via de website te koop, evenals een schoolpakket met lesmateriaal en docentenhandleiding.

edu.mappingslavery.nl – Voor materiële en immateriële sporen van slavernij in Nederland.

www.nederlandwordtbeter.nl – Geeft een overzicht van de activiteiten en doelstellingen van de stichting en de mogelijkheden voor het onderwijs.

Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing

Piet Hagen

De politionele acties zijn hot. Niet alleen verscheen er recentelijk een boek van Rémy Limpach, er is momenteel een onderzoek gaande naar diezelfde periode. Het boek van Hagen beslaat een veel langere periode en schetst de vele strubbelingen tussen kolonisator en onderdrukten. Arbeiderspers | € 59,95

Wereldgeschiedenis van Nederland

Lex Heerma van Voss e.a. (red.)

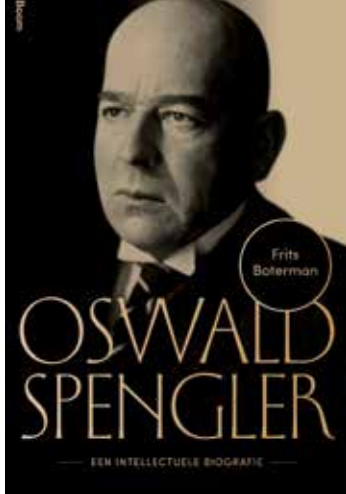
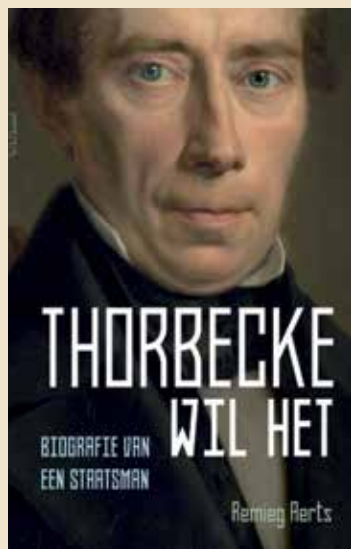
Met behulp van ruim honderd historici wordt een beeld geschetst van de manier waarop Nederland de wereld heeft veranderd, maar ook hoe wij door anderen zijn beïnvloed. Het geeft een ander inzicht in de geschiedenis van ons land. Boeiend boek. Ambo | Anthos | € 39,50

Thorbecke wil het.

Biografie van een staatsman

Remieg Aerts

Johan Rudolf Thorbecke is zoveel meer dan die beroemde grondwetswijziging van 1848. Aerts beschrijft niet alleen zijn *most glorious moment*, maar besteedt ook aandacht aan de weg ernaartoe en vooral de periode erna. Prometheus | € 49,99

Oswald Spengler. Een intellectuele biografie

Frits Boterman

Na de uitgave van *De ondergang van het Avondland* komt uitgeverij Boom met een prachtige biografie over de cultuurfilosoof die door de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog aartsconservatief werd en de Weimarrepubliek bestreed. Een aantal jaren voor het begin van de Tweede Wereldoorlog overleed hij, maar zijn invloed bleef groot. Boom | € 39,90

Macht der gewoonte.

Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945

Carla Hoetink

Wanneer je een goede volksvertegenwoordiger wilt zijn in Den Haag, dien je je te houden aan de mores van het Binnenhof. Regels en rituelen hebben een oorsprong en ook nu nog worden ze veelvuldig gebruikt. In dit boek wordt uitgelegd hoe ze zijn ontstaan en wie ze goed en minder goed beheerste. Vantilt | € 29,95

De Dertigjarige Oorlog.

De allereerste wereldoorlog, 1618-1648

Dick Harrison

Het begon met de defenestratie in Praag en eindigde met de Vrede van Westfalen. Zeer duidelijk beschreven relaas over een ingewikkelde oorlog, waarbij verschillende landen op verschillende momenten verschillende economische en religieuze motieven hadden. Omniboek | € 39,95

Een naoorlogse achtbaan.

Europa 1950-2017

Ian Kershaw

Het tweede deel over de twintigste eeuw van de briljante historicus Kershaw (mediëvist, maar vooral ook Hitler-kenner bij uitstek). Niet alleen de Koude Oorlog wordt beschreven, Kershaw trekt de geschiedenis door tot het zeer recente verleden. Spectrum | € 29,99

Erasmus.

Zijn wereld en zijn werk

Patty Bange

Prachtig uitgegeven boek over de humanist en criticaster van paus Julius II en andere rooms-katholieke hoogwaardigheidsbekleders. Het boek staat vol bronnen, aanwijzingen en uitleg. WalburgPers | € 29,95

Willem IV. Stadhouders in roerige tijden, 1711-1751

Fred Jagtenberg

Gedetailleerde beschrijving van het leven van Willem IV, die een einde maakte aan het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk. In deze uitgebreide biografie wordt duidelijk welke rol de stadhouder van alle gewesten (inter)nationaal speelde. Vantilt | € 39,95

Lief en leed. Realisme en fantasie in Nederlandse familiegroepen uit de zeventiende en achttiende eeuw.

Rudi Ekkart en Claire van den Donk

Mooi overzicht van hoe familieleden in portretten werden geschilderd of juist weg werden gehaald. Ook de redenen worden aangegeven; niets menselijks was de geportretteerde families vreemd. Waanders | € 27,50 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

Succesvol kapitalisme als tegengif voor communisme

Marshallhulp in Europa

De ontwikkeling van de Koude Oorlog is moeilijk te begrijpen zonder het Marshallplan. Geplaatst in de brede context van de zich ontwikkelende Koude Oorlog is pas goed te zien hoe groot de gevolgen waren van dit Amerikaanse strategisch beleid – geen liefdadigheid maar een verstandig inzetten van beschikbare middelen.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Het Marshallplan (1948)*.

Frans Verhagen is publicist en Amerika-kenner.

Noorlogs Europa maakte begin 1947 een extreem koude en sneeuwrijke winter mee. Al bestaande tekorten aan voedsel en brandstoffen werden nijpend. Regeringen improviseerden. Ze legden quota's aan voor importen, strenge regulering van de geldvoorraad, en probeerden bilateraal afspraken te maken om te barteren (ruilen). Landen waren op zichzelf aangewezen en stelden hun beleid daarop in. In het Verenigd Koninkrijk nationaliseerde de Labour Party belangrijke industrieën en zette een veelomvattende verzorgingsstaat op, waardoor de financiële problemen alleen maar groter werden. Het onvermijdelijke gevolg was dat Engeland de tering naar de nering moest zetten op buitenlands gebied. De regering in Londen liet Amerika weten dat ze geen geld meer had om in het chaotische Griekenland de Sovjetinvloed in te dammen, of in Turkije te voorkomen dat de Sovjet-Unie een marinebasis probeerde te krijgen. In februari 1947 besloot de Amerikaanse president Truman de Britse rol over te nemen en hij legde dit plan voor aan leidende Congresleden. Een van de sprekers op die bijeenkomst was onderminister Dean Acheson, die een inktzwart beeld schetste. Hij had het over Griekenland en Turkije als 'rotte appels' die Iran en het hele Middellandse Zeegebied zouden kunnen aansteken, inclusief Italië en Frankrijk. De Republikeinse senator Arthur Vandenberg was onder de indruk. Als Truman een dergelijke toespraak hield in het Congres, dacht Vandenberg, dan zouden de meeste Congresleden hem steunen.

Dat knoopte de president in zijn oren en op 12 maart schetste Truman voor een bijeenkomst van Huis en Senaat in apocalyptische termen wat er op het

spel stond. Zijn voorstel ging de boeken in onder de naam Trumandoctrine: 'Ik geloof dat het beleid van de VS moet zijn om overal vrije volkeren te steunen die zich verzetten tegen pogingen hen te onderwerpen, uitgevoerd door gewapende minderheden of door druk van buiten.' Een probleem was de expansieve aard van deze doctrine: elke regering die claimde zich te verzetten tegen communistische ondermijning kon er een beroep op doen. De doctrine was ook *open ended*: ze liet in het vage wat voor steun Amerika zou geven, maar suggereerde zowel economische als militaire bijstand. Dat was niet wat de opsteller van de containment-strategie, de briljante diplomaat George Kennan, had bedoeld.

Poster ter promotie van het Marshallplan in Europa, 1950. The George C. Marshall Foundation.

Angst aanwakkeren

Het grootste langetermijnprobleem zou de manier zijn waarop Truman zijn plannen had verkocht. Het schetsen van angstvisioenen en dreigende rampen zou de toon van de Koude Oorlog worden. Overdrijven om een onwillig Congres of een weifelende bevolking over te halen zou een vast patroon worden in de Amerikaanse politiek, niet alleen tijdens de Koude Oorlog maar ook erna. Griekenland en Turkije kregen hulp ter waarde van 400 miljoen dollar. Hoewel het Congres Truman op binnenlands terrein overall dwarsboomde, ging het gemakkelijk met deze uitgaven akkoord.

'Het schetsen van angstvisioenen en dreigende rampen zou de toon van de Koude Oorlog worden'

Onderdeel van Trumans assertieve optreden, na een aarzelend begin in zijn eerste twintig maanden, was een herziening van de militaire structuur. De krijgsmachtonderdelen werden samengevoegd tot het Pentagon zoals we dat nu kennen. Het was een moeizaam compromis, met burgers als minister van Defensie en onderministers voor leger, marine en luchtmacht die moesten garanderen dat militaire beslissingen altijd geaccordeerd zouden worden door leden van een gekozen regering. De *Joint Chiefs of Staff*, het overlegorgaan dat tijdens de oorlog had gefunctioneerd, werd geïnstitutionaliseerd. De president kreeg de beschikking over een *National Security Council* (NSC) om het veiligheidsbeleid te coördineren en hem van persoonlijk advies te voorzien. Het *Central Intelligence Agency* (CIA) moest informatie verzamelen in andere landen.

Het gebeurde allemaal tegen een angstwekkend decor. Amerikanen die dat voorjaar Europa bezochten, schrokken van wat ze zagen. Herstel in de landen die onder de oorlog geleden hadden, ging veel trager dan gehoopt. Vooral Duitsland bleef achter en daardoor stokten ook andere economieën. De lethargie en het gebrek aan vertrouwen in de toekomst leken het klimaat rijp te maken voor verdere groei van de communistische partijen. De communisten hadden in de oorlog een belangrijke verzetsrol gespeeld en zouden nu via de stembus kunnen profiteren van het ongenoegen. Het beste tegengif was succesvol kapitalisme, redeneerde de Amerikaanse regering, en daarvoor was economisch herstel noodzakelijk. Geleidelijk aan werd ook duidelijk dat Europees herstel alleen mogelijk was als Duitsland weer op eigen benen kon staan. Duitsland was verdeeld in vier bezettingszones. Naoorlogs herstel werd gehinderd door afspraken die tijdens de oorlog waren gemaakt over herstelbetalingen en beperking op de industriële productie van het land. De geallieerde bondgenoten raakten steeds verder verdeeld over

het te volgen beleid. Frankrijk en de Sovjet-Unie wilden Duitsland zwak houden. Maar zonder kolen, staal en machines uit Duitsland bleef herstel in de rest van Europa traag. Vooral de Duitse kolen waren onmisbaar. Daarnaast was de zogenoemde 'dollar gap' een van de grootste problemen: landen hadden niet genoeg hard geld om voedsel en brandstoffen te kopen, laat staan de middelen die nodig waren voor wederopbouw.

Marshall in Moskou

Generaal George Marshall, die tussen 1939 en 1945 de stafchef was geweest van het Amerikaanse leger, was in januari 1947 door president Truman benoemd tot minister van Buitenlandse Zaken. In april 1947 voerde Marshall in Moskou overleg met Stalin. Hij kwam tot de overtuiging dat hoe langer het duurde voor gesprekken en onderhandelingen wat opleverden, hoe groter het risico werd dat Amerika zijn greep op de ontwikkelingen zou verliezen. Stalin hoefde enkel te wachten tot de omstandigheden in West-Europa verder verslechterden en kon daar dan van profiteren. Europa had hulp nodig. Terug in Washington zette Marshall George Kennan en diens *Policy Planning Staff* aan het werk om een plan op te stellen voor Europees herstel. Toevallig had Harvard University Marshall uitgenodigd om de ►

Generaal George C. Marshall in 1947. Nationaal Archief, Den Haag.

traditionele toespraak te houden aan het einde van het studiejaar. Hij gebruikte het om op 5 juni 1947 zijn *European Recovery Plan* te ontvouwen. Marshall riep het Amerikaanse volk op Europa een helpende hand toe te steken. Het plan onderkende dat niet zozeer de militaire dreiging het probleem was, maar de economische malaise die de Sovjet-Unie mogelijkheden gaf om invloed te verwerven. Om dat te pareren moest Amerika de Europeanen helpen zichzelf te helpen. Zo gezien was het doel van wat al snel het Marshallplan zou gaan heten behalve praktisch ook ideologisch: laten zien dat je geen revolutionaire, socialistische of communistische revoluties nodig had om zelfvertrouwen, welvaart en sociale vrede te herstellen, maar juist een kapitalistische markteconomie. Met een helpende hand konden democratieën het zelf doen.

Essentieel was dat Duitsland meedeed, want niemand was gebaat bij een neutraal en verarmd Duitsland in het midden van Europa. Daarom moest de Marshallhulp een collectieve onderneming zijn, een aanzet geven tot Europese samenwerking. Het verhogen van de industriële productie in het westen van Duitsland betekende dat Amerika de verplichting van herstelbetalingen aan de Sovjet-Unie, overeengekomen in Potsdam in augustus 1945, opzette. Amerikaanse beleidsmakers gaven de prioriteit aan Duits herstel en generaal Lucius Clay, de gouverneur van de Amerikaanse zone, gebruikte al zijn aanzienlijke macht om dat uit te voeren. De Amerikanen namen op de koop toe dat de integratie van West-Duitsland in West-Europa zou kunnen leiden tot het

verlies van Tsjecho-Slowakije en Polen. Vaak wordt de Europese deling getraceerd naar de afspraken in Jalta, maar er valt veel voor te zeggen om het Marshallplan en de gevolgen ervan als minstens zo belangrijk te beschouwen.

Stalin schiet te hulp

De Amerikanen waren zo slim om ook de Sovjet-Unie bijstand te bieden, mede op aanraden van Kennan. De voorwaarden waren niet erg aantrekkelijk. De Sovjet-Unie moest de door haar gedomineerde landen in Oost-Europa openstellen voor marktkrachten en zou dan moeite hebben het politieke toneel te domineren. Volgens Marshall was het enige doel van de hulp om 'honger, armoede, wanhoop en chaos' te bestrijden, maar er zat een serieuze strategie achter. De Amerikanen wisten dat Stalin de voorwaarden voor participatie niet zou kunnen accepteren. Kennan had dat voorzien. Russische afwijzing was ook nodig, niet alleen om te voorkomen dat de Sovjets het plan van binnenuit zouden frustreren, maar ook omdat het anders zeker door het Congres zou zijn afgewezen. Stalin gaf de landen in zijn invloedssfeer opdracht de hulp te weigeren, wat daar kwaad bloed zette. Natuurlijk maakte de hele opzet Stalin nog wantrouwend dan hij al was, maar dat was bijkomende schade die in dit stadium niet belangrijk werd geacht.

'De crisis rond Berlijn leidde tot sterk verhoogde uitgaven voor defensie, maakte het eenvoudiger om te pleiten voor een militair bondgenootschap en gaf de voorstanders van het creëren van een nieuwe West-Duitse staat de wind in de zeilen'

Tsjecho-Slowakije was een van de landen die om Marshallhulp had gevraagd, maar daarvan onder druk van Stalin moest afzien. In februari 1948 nam de communistische partij, die tot dan deel had uitgemaakt van een coalitieregering, in Praag de macht over. Zoals zo vaak bewees Stalin de hardliners in het Westen een dienst. De coup bevestigde het vijandbeeld: een Sovjet-Unie die uit was op werelddominantie. Voor Stalin was de coup juist een defensieve reactie op de bedreigende drieslag van het Marshallplan, het Verdrag van Brussel, waarin België, Frankrijk, Groot-Brittannië, Luxemburg en Nederland een collectieve verdediging afspraken, en de voorbereidingen om een nieuw onafhankelijk Duitsland op te tuigen. Door Praag te plaatsen in de schijnbaar onstuitbare opmars van het communisme in Europa kreeg de discussie in Amerika een nog apocalyptischer toon. De Marshallhulp rolde probleemloos door het Congres.

Affiche ter promotie van de Marshallhulp in West-Berlijn in 1948. National Archives and Records Administration.

Nog voordat het effect van de hulp voelbaar was, werden in het voorjaar van 1948 de Europese problemen acuut. Met actieve hulp van de Sovjet-Unie dreigden de Italiaanse communisten de verkiezingen te gaan winnen die in april gehouden werden. De CIA zette alles op alles om de stemmen de goede kant op te krijgen en dat lukte. Onmiskenbaar ging het hier om een interventie in de democratische gang van zaken van Italië, maar deze activiteiten waren inmiddels gelegitimeerd door de *National Security Act* die dergelijke geheime operaties mogelijk maakte.

Strijd om Berlijn

Zoals Stalin al had gevreesd, gingen de drie bezettende bondgenoten onverdroten verder met het herinrichten van Duitsland door op 18 juni 1948 voor hun zones een nieuwe Duitse munt in te voeren. Zes dagen later gebruikte Stalin dit als excuus voor een blokkade van de aanvoeroute naar Berlijn, waar de westelijke geallieerden driekwart van de stad beheersten. Zonder aanvoeroute werd het isolement van Berlijn pijnlijk duidelijk. Het was de eerste grote confrontatie in de Koude Oorlog. Truman was ervan overtuigd dat hij direct moest handelen om geloofwaardigheid te behouden. Hij kon Berlijn niet opgeven. Het kostte de nodige moeite om genoeg vliegtuigen bij elkaar te krijgen, maar in de lente van 1948 werd Berlijn via een indrukwekkende luchtbrug bevoorrad met levensmiddelen, brandstoffen en alle mogelijke andere goederen. Op 12 mei 1949 gaven de Sovjets het op. Opnieuw hielp Stalin zijn felste tegenstanders. De crisis rond Berlijn leidde tot sterk verhoogde uitgaven voor defensie, maakte het eenvoudiger om te pleiten voor een militair bondgenootschap en gaf de voorstanders van het creëren van een nieuwe West-Duitse staat de wind in de zeilen.

De meest recente schrijver over het Marshallplan, Benn Steil, laat zien dat de oprichting van de NAVO

een direct gevolg was van het Marshallplan. Het Marshallplan 'versnelde en intensiverde' bestaande spanningen. Door de verdieping van de kloof tussen Oost en West en de bevrozing van de scheidslijn kwam de Koude Oorlog in een nieuwe fase. Uiteraard hadden de strategen onder leiding van George Kennan niet alles voorzien, maar terugkijkend moet je vaststellen dat het scenario zich onttolde zoals deze briljante man had verwacht.

Het lijkt geen twijfel dat het Marshallplan de economische groei versnelde, al zijn er historici die volhouden dat het herstel ook zonder die hulp wel was gekomen. Generaties Europeanen groeiden op met het beeld van een genereus Amerika dat hielp toen het echt nodig was. Het is geen fout beeld, maar het blijft goed om de context van de hulp te zien: de prioriteit van de Verenigde Staten was het dwarsbomen van communistisch links in Europa, niet het promoten van financiële stabiliteit of het bevorderen van Amerikaanse export. Het was een strategisch plan en het werkte fantastisch. ■

Links: Producten, zoals voedsel, die door Marshallhulp in Europa kwamen, droegen regelmatig dit embleem op de verpakking. Zo was er geen twijfel mogelijk over waar de hulp vandaan kwam. Onder: De VS wilden duidelijk maken aan West-Duitsland waar de hulp vandaan kwam. Borden als deze werden door het hele land verspreid. Bord uit circa 1950. Schifffahrtsmuseum in Kiel.

De cijfers

Via het Marshallplan hielp Amerika Europa met 13 miljard dollar – in koopkracht van 2016 staat dat gelijk aan 110 miljard dollar. Officieel was het plan in werking tussen april 1948 en april 1952. Het geld werd verdeeld over de achttien deelnemende landen op basis van het aantal inwoners, met een afwijking naar boven voor de belangrijkste industrielanden. Het Verenigd Koninkrijk kreeg 26 procent, Frankrijk 18 procent en Duitsland 11 procent. Nederland ontving in totaal 1,1 miljard dollar, al is onduidelijk wat precies tot de hulp gerekend kon worden. Fameus is het mogelijk apocriefe verhaal dat toen een diplomaat minister-president Willem Drees bezocht om over de hulp te praten, mevrouw Drees een mariakaakje serveerde bij de koffie. De Amerikaan zou hebben gezegd dat een land met zo'n zuinige minister-president het geld vast en zeker goed zou gebruiken.

Extreem geweld in Indonesië

Onderzoek naar de bersiap (1945-1946)

De komende jaren wordt onderzoek gedaan naar onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië van 1945 tot 1950. Esther Captain is senior-onderzoeker bij het KITLV en projectcoördinator van de deelstudie naar de periode van geweld kort na de Japanse capitulatie in Nederlands-Indië (Indonesië) die in Nederland als 'de bersiap' bekend staat. Lisa Oskamp sprak met haar over de werkwijze van de onderzoekers en de mogelijke uitkomsten.

Lisa Oskamp is redacteur van Kleio.

In Nederland werken het KITLV, het NIMH en het NIOD aan dit onderzoek. Vanuit Indonesië is de Gadjah Mada Universiteit (UGM) in Yogyakarta erbij betrokken. De Nederlandse overheid bekostigt het onderzoek van 2017 tot 2021. UGM-hoogleraar Bambang Purwanto, historicus, selecteert de Indonesische onderzoekers die aan het onderzoeksprogramma meedoen. Hoe gaat de samenwerking precies verlopen? Captain vertelt dat het KITLV en de UGM een eigen aanpak kiezen. 'Het KITLV probeert een reconstructie te maken van het geweld van verschillende kanten. De Indonesische onderzoekers leggen meer de nadruk op de gevolgen van het geweld voor de samenleving. Zij kiezen ook meer voor lokale studies.

'Bersiap is een Indonesisch woord, maar is eigenlijk alleen in de Nederlandse geschiedschrijving als term bekend. Voor Indonesiërs heeft het geen historische betekenis'

Het traditionele Indonesische geschiedverhaal betreft een nationaal narratief: het heldenverhaal van hun strijd tegen de koloniale overheerser die ze gewonnen hebben. Purwanto probeert hier op de universiteit diverse lagen in aan te brengen en de jongere generatie studenten en onderzoekers is

daar zeer in geïnteresseerd. In eerste instantie was de opzet om een spiegelprogramma in te richten met dezelfde vragen die door zowel de onderzoekers in Nederland als in Indonesië zouden worden beantwoord, maar nu vullen we elkaar aan. Het is niet aan Nederland om te zeggen wat de Indonesische onderzoekers voor vragen zouden moeten stellen. Het is trouwens zeker niet zo dat alle Nederlandse onderzoekers het voortdurend met elkaar eens zijn. We discussiëren dan ook vaak met elkaar.' Sommige onderzoekers zijn door hun eigen familiegeschiedenis nauw bij het onderwerp betrokken.¹ Speelt dat een rol bij het onderzoek? Volgens Captain moet elke historicus, zowel Nederlands, Indisch als Indonesisch, zich bewust zijn van zijn of haar persoonlijke situering in een onderzoek, 'zodat je weet wat de haken en ogen daarvan zijn, zonder dat dit overigens altijd moet leiden tot het expliciet publiekelijk maken van deze positie'.

Bronnen

'We maken gebruik van klassieke archiefstukken zoals overheidsdocumenten en militaire verslagen waarin wordt gerapporteerd over geweld. Aan de andere kant kijken we ook naar egodocumenten als dagboeken en memoires, en naar kranten. We krijgen straks een historische erbij die Japanse bronnen kan

vertalen. Zo proberen we een meervoudig perspectief op de periode na de Japanse bezetting te krijgen.

We starten met bestaande literatuur en een aantal cases die daarin al goed bestudeerd zijn. Surabaya, Semarang en Jakarta zijn al goed beschreven. Op Java lag altijd het zwaartepunt, daar is het meeste van bekend ten opzichte van de gebieden daarbuiten. We gaan ook kijken naar Sumatra en Sulawesi. Het mooie is dat onze Indonesische collega's van universiteiten uit de hele archipel komen. Hopelijk levert dat ook bronnen en gezichtspunten op die voor ons wat minder makkelijk beschikbaar zijn of voor de hand liggen.

De periode september/oktober 1945 tot en met maart 1946 kennen we in Nederland als de bersiapperiode. Het staat bekend als de periode van

¹ Het team dat de deelstudie naar de bersiap uitvoert, bestaat uit: Esther Captain, Onno Sinke, Daanjan Wisselink en John Soedirman.

extreem geweld van Indonesiërs tegen Nederlanders en Indo-Europeanen of Indische Nederlanders. *Siap* betekent “klaar” en *bersiap* betekent “maak je gereed voor de strijd” of “wees paraat”. Dat was de strijdkreet destijds als mensen bij elkaar kwamen om ten strijde te gaan. *Bersiap* is een Indonesisch woord, maar is eigenlijk alleen in de Nederlandse geschiedschrijving als term bekend. Indonesiërs zelf kunnen het woord vertalen, maar het heeft geen historische betekenis. Het is dan ook een van de onderzoeksvragen wanneer deze term voor het eerst is gebruikt en wanneer de term gemeengoed is geworden in Nederland. De Indonesische geschiedschrijving kent de term *berdaulat*. Dit begrip staat voor twee dingen: voor het uitroepen van de soevereiniteit aan de Indonesische kant en voor het geweld van de Indonesiërs tegen andere Indonesiërs die werden geassocieerd met het Nederlandse bestuur. Denk aan Indonesische adel of aristocratie die met Nederlanders hadden samengewerkt. De *bersiap* is het meest beschreven voor Java. Er waren ook geweldsincidenten buiten Java en we gaan onderzoeken hoe breed

het geweld was. Deze periode kenmerkt zich door chaos, een machtsvacuüm. Het is de vraag waardoor dat geweld zo kon exploderen en waarom. Was het ideologisch of nationalistisch? Was het antikoloniaal geweld? Deden mensen het omdat ze de gelegenheid hadden? Als je mot had met je buurman, kon je van de gelegenheid gebruikmaken om met hem af te rekenen. Koloniaal geweld, banditisme en afrekenen met elkaar had al een langere plek in de Indonesische geschiedenis. Het is de vraag of je dit goed uit elkaar kunt rafelen. Verschillende aspecten zullen elkaar overlappen, dus het gaat moeilijk worden.

Een van de subvragen is ook de vraag of het geweld als een sociale revolutie kan worden geduid, een *revolusi sosial*. Het was een wens van een aantal Indonesiërs om bijvoorbeeld een socialistische samenleving te gaan vestigen. Dit zou een ideologisch motief kunnen zijn voor het gebruiken van veel geweld. Literatuurstudie laat zien dat daarnaast nationalistische, islamitische en communistische bewegingen actief waren.

Voor Nederland en Indonesië is er een verschil in datum waarop de natie Indonesië startte.

Voor Indonesië is 17 augustus 1945 het startpunt van de Indonesische soevereine staat. Wat in Nederland tot voor kort werd benoemd als politioenele acties, geldt in Indonesië als een herbezetting, een bezettingsoorlog. Dat is logisch, gezien vanuit het perspectief dat Indonesië op 17 augustus 1945 dekoloniseerde, terwijl in Nederland doorgaans nog de periode van 1945 tot 1949 als periode van de kolonisatie wordt aangeduid. Dat is een ander perspectief. Als je je daarin verdiept, begrijp je waar het botst en waar je elkaar ook weer kunt vinden.’

Nederlanders in kampen

‘Hoe Soekarno en Hatta bij de *bersiap* betrokken waren? Dat is een moeilijke vraag. Enerzijds probeerden ze geweld te voorkomen, anderzijds ontstond er juist geweld doordat er tweespalt gecreëerd werd door (Indische) Nederlanders in kampen te interneren. Een vraag in het debat daarbij is: zaten de Nederlanders daar ter bescherming of waren zij gijzelaars van de Indonesische regering? Daar durf ik nog geen uitspraken over te doen. Na de Japanse capitulatie kwam het Engelse leger in Indonesië aan. ►

Linkerpagina:
Esther Captain. Foto:
Suzanne Liem.
Onder: Britse tanks
patrouilleren in de
straten van Batavia.
Op de tram onafhankelijkheidsleuzen.
Collectie NIOD/Beeldbank WOII.

2 Soetan Sjahrir, *Onze strijd* (Amsterdam 1946), 13, 16.

Het beeld uit de literatuur is dat zij probeerden zo min mogelijk in de koloniale strijd betrokken te raken en afstand namen van het Nederlandse koloniale gezag. We hebben een verzoek gedaan aan Engeland om inzage te krijgen in bestuursstukken. Er zaten circa 46.000 mensen in de bersiapkampen, vooral van Indo-Europese komaf. We gaan onderzoeken hoe zij behandeld werden. John Soedirman, gepensioneerd huisarts en als vrijwilliger bij onze deelstudie betrokken, brengt in kaart wat de omstandigheden waren wat betreft voedsel en medische verzorging en hoopt aan de hand daarvan uitspraken te doen over de vraag of de situatie voldoende was of ontoereikend.

Wat ik zelf heel interessant vind, is de positie van de Indische Nederlanders. In het pamflet *Onze strijd* uit 1946 stelt de politicus Soetan Sjahrir dat de Indo-Europeanen, de Molukkers en Menadonezen (uit Sulawesi) deel zijn van het Indonesische volk. Hij schrijft: “De haat tegen Indo’s, Ambonezen en Menadonezen zal door de buitenwereld alleen kunnen worden opgevat als een gebrek aan nationaal bewustzijn bij de massa van ons volk. Zolang het ene gedeelte van onze bevolking tegen een ander gedeelte kan worden opgehitst en uitgespeeld, blijft het voor de buitenwereld inderdaad moei-

lijk om de aanwezigheid van een sterk Indonesisch nationaal besef aan te nemen en zolang zullen er misverstanden blijven heersen met betrekking tot onze huidige strijd.”² Dit beeld is in de loop der tijd veranderd. Hoe komt dat? Uiteindelijk hebben veel Indo-Europeanen en Molukkers het niet gered in Indonesië en zijn ze naar Nederland gekomen.’

Genocide?

In Engelse literatuur wordt gesproken over genocide. ‘Wij gaan de term genocide niet gebruiken. Dit zal namelijk niet zorgen voor meer helderheid in het debat. Die vraag is opgeworpen omdat de *Journal of Genocide Studies* uitkwam met een themanummer over Indonesië. Wil je de term genocide gebruiken, dan moet je zorgvuldig kunnen beargumenteren waarom je dat zou willen doen. Zo dien je onder andere te bewijzen dat er een oproep is gedaan om een ander volk uit te roeien. Het was niet een volkerenmoord waarbij een volk tegenover een ander volk

stond, want qua etniciteit of nationaliteit liep het geweld tijdens de bersiap helemaal door elkaar. Indonesiërs doodden ook andere Indonesiërs als ze dachten dat zij de Nederlanders hadden geholpen. Kenmerkend voor het geweld tijdens de bersiap lijken verschuivende loyaliteiten en opportunisme te zijn. Daders konden slachtoffers worden en slachtoffers werden daders. Als familieleden van iemand werden uitgemoord kon iemand zomaar zelf ook tot moorden overgaan. Het was totaal onveilig in deze tijd omdat er geen rechtstaat meer was die de orde en veiligheid handhaafde, je kon niemand vertrouwen. Dat moet enorm beangstigend geweest zijn. De output van dit onderzoek is zowel wetenschappelijk als voor een breder publiek. De vertaalslag naar het onderwijs heeft natuurlijk ook onze aandacht. Zo werk ik mee aan nascholingsdag voor geschiedenisdocenten aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Ik ga graag in gesprek met docenten en vakdidactici. Dit onderzoek heeft de potentie om de geschiedenisboekjes letterlijk te herschrijven.’ Captain vindt het moeilijk om de politieke gevolgen van het onderzoeksprogramma te voorspellen. ‘De tendens in Nederland was tot voor kort: het geweld in Indonesië van Nederlandse zijde moet worden beschouwd als incidenten. Het onderzoek van collega Rémy Limpach gaf echter aan dat het geweld structureel was en massaal van aard. Er kon niet meer gezegd worden dat het slechts incidenten waren. Het zou kunnen dat de overheid geld uit moet keren aan slachtoffers van Indonesische zijde en het zou in theorie kunnen dat er een kabinet op valt, maar dat hangt ook mede af van de politieke partijen die er op dat moment zitten. Het is uiteindelijk zo dat wij het onderzoek doen en dat politici daar de gevolgen uit mogen trekken.’ ■

Boven: Tekening van een Indonesische demonstratie in Semarang. Op de vrachtauto staan Indonesiërs die demonstreren voor de onafhankelijkheid van Indonesië. De twee voertuigen voeren de vlag van de Indonesische Republiek met zich mee. Gemaakt door Dolf Gogelein op 3 oktober 1945 in een kamp. Collectie Museon/Beeldbank WOII. Onder: Stoffelijk overschot van een in de bersiap tijd door sabelhouwen omgebracht persoon op Java. Collectie Universiteit Leiden, KITLV.

Praktische voorbeelden van formatieve evaluatie

Steeds meer scholen omarmen het concept van formatieve evaluatie. Ook de VO-raad wil dit concept op scholen stimuleren. Hoe maak je als geschiedenisdocent de vertaalslag van dit concept naar de les? Robbert-Jan Poortvliet geeft praktische voorbeelden die passen bij de vijf kernstrategieën voor formatieve evaluatie.

De term *formatieve assessment* is al meer dan veertig jaar in gebruik. In de laatste jaren is deze manier van denken over leren en toetsen volop in de belangstelling komen te staan. Dit heeft tot gevolg gehad dat de inhoud van het begrip soms uitgehold is. Het geven van een toets zonder cijfer is echter geen juiste uitwerking van het concept van formatieve evaluatie. In dit artikel volgen we de definitie van Black en Wiliam: 'Een evaluatie is formatief als bewijsmateriaal van leerlingprestaties wordt achterhaald, geïnterpreteerd en gebruikt door leraren, leerlingen of hun leeftijdsgenoten om vervolgstappen vast te stellen voor de les.'¹ Wiliam spreekt tegenwoordig over *responsive teaching*, waarbij de focus ligt op het reageren op de uitkomsten van meetmomenten.² De kern van formatieve evaluatie is het gebruikmaken van bewijs van leren om aan te passen wat er gebeurt in het klaslokaal en om in te spelen op wat een leerling nodig heeft. Hierbij zijn drie processen (Waar gaat de leerling heen? Waar is de leerling nu? Hoe bereikt hij zijn bestemming?) en drie actoren (leraar, leerling, klasgenoot) aanwezig. Samen vormen ze het raamwerk waarin vijf strategieën zichtbaar worden.

	Waar gaat de leerling heen?	Waar is de leerling nu?	Hoe komen we daar?
Leraar	Verduidelijken, delen en begrijpen van leerintenties (doelen)	Vormgeven van effectieve activiteiten die bewijs leveren	Feedback geven waarvoor leerlingen verder komen
Klasgenoot		Activeren van leerlingen als bron van leren voor elkaar	
Leerling		Activeren van leerlingen als eigenaren van hun eigen leren	

Wat ga je leren?

Weet een leerling die de les binnenkomt wat hij gaat leren? En weet deze leerling ook waarom hij dit moet gaan leren? Deze twee vragen staan centraal bij strategie 1: *Verduidelijken, delen en begrijpen van leerdoelen*. Leerdoelen en succescriteria helpen leerlingen om iets te leren. Niet iedere les hoeft te beginnen met het leerdoel. Soms is het onduidelijk hoe een les gaat lopen of

is het delen van een leerdoel niet inspirerend voor leerlingen. Het verpest soms de reis om het doel te bereiken.

Laat leerlingen twee of meer voorbeelden zien van leerlingwerk. Help leerlingen een 'neus voor kwaliteit' te ontwikkelen door zelf deze voorbeelden te analyseren qua inhoud en vormgeving. Bespreek deze analyse klassikaal en laat leerlingen zelf een rubric invullen om vervolgens de opdracht (met of zonder een andere historische context) uit te gaan voeren.

Ga met leerlingen in gesprek over wat er allemaal voor nodig is om een leerdoel te bereiken. Zoals: 'Aan het eind van de les kan ik oorzaken noemen van de val van de Berlijnse Muur in 1989.' Bepaal met de klas hoeveel oorzaken er genoemd moeten worden, of er een onderscheid gemaakt moet worden tussen lange- en kortetermijnoorzaken

Robbert-Jan Poortvliet is werkzaam als docent geschiedenis op het Calvin College in Zeeland en als lerarenopleider en vakdidacticus op de Fontys Lerarenopleiding Geschiedenis in Tilburg.

- Black & Wiliam (1998).
- What does this look like in the classroom?*, Carl Hendrick and Robin MacPherson (2017), 23.

Tabel: Vijf kernstrategieën voor formatieve assessment, Leahy et al. (2005).

en uit welk perspectief gedacht moet worden (BRD of DDR). Door op deze manier een leerdoel te ontleden door het opstellen van succescriteria, zijn leerlingen gefocust op wat ze gaan leren.

Wat weet je al?

Bij strategie 2: *Vormgeven van effectieve activiteiten die bewijs leveren* stel je de vraag: Wat weet of kan de leerling al? Deze essentiële vraag daagt ons uit om kritisch na te denken over iedere activiteit in onze les. Het is voor de hand liggend om hierover met leerlingen in gesprek te gaan. Maar hoe zorg je er dan voor dat alle leerlingen reageren? De leeractiviteit zal zo opgezet moeten worden dat iedere leerling actief is én dat iedere leerling inzicht krijgt in waar hij of zij staat ten opzichte van het leerdoel.

Toon bijvoorbeeld een afbeelding van een historische persoon of gebeurtenis op het bord. Vraag alle leerlingen in hun schrift (of op een wisbordje) antwoord te geven op de vijf W-vragen: wie, waar, wat, wanneer, waarom. Laat leerlingen deze met elkaar uitwisselen en met elkaar aanvullen. Monitor in de klas waar hiaten liggen en besluit naar aanleiding van de uitkomst wat de vervolgstap in de les is.

Ontwerp vijf tot tien vragen die gericht zijn op het leerdoel. Laat alle leerlingen deze vragen beantwoorden door deze af te nemen via Plickers of met behulp van een A4 waar A, B, C, D op staat.³ Zo kan er zeer snel een analyse worden gegeven van waar de hiaten zitten qua kennis of vaardigheden bij een klas.

Wat kan er beter?

Strategie 3 is: *Feedback geven waardoor leerlingen verder komen*. Het zijn mooie momenten als leerlingen inhoudelijke vragen stellen om meer te weten of te kunnen. Zo vroeg een leerling onlangs: 'Meneer, hoe kan ik de betrouwbaarheid van deze bron vaststellen?' Dit soort inhoudelijke vragen moeten we zoveel mogelijk uitlokken om vervolgens de leerling verder te helpen. Hiervoor is een *growth mindset* nodig: leerlingen die zichzelf willen verbeteren. Een paar voorbeelden: Maak detectivewerk van de feedback door aan leerlingen het aantal fouten aan te geven maar niet waar de fouten zich bevinden. Laat leerlingen in de les de fouten in een toets opsporen en verbeteren. Werk met feedbackcodes, zet deze in de kantlijn en laat leerlingen de fouten verbeteren. 'OG' staat voor

Bronnen

Het advies van de VO-raad over formatief evalueren is na te lezen op de website www.vo-raad.nl/themas/toetsen-examens/onderwerpen/formatief-evalueren.

³ www.plickers.com.
⁴ *Visible learning*, John Hattie (2008).

een onjuiste oorzaak-gevolgrelatie, een 'BG' staat voor een onjuist brongebruik. Zo gaan leerlingen actief aan de slag met historische vaardigheden.

Help elkaar

Als leerlingen elkaar steunen, profiteert zowel de ontvangende als de gevende partij daarvan, met betere prestaties van iedereen tot gevolg. Dit is strategie 4: *Activeren van leerlingen als bron van leren voor elkaar*. De omstandigheden in de klas en de relatie met de docent zijn voorwaardelijk om dit coöperatief leren succesvol vorm te geven. Laat leerlingen bijvoorbeeld vanuit diverse standplaatsen naar een historische gebeurtenis kijken. Door D-day vanuit Brits, Frans en Duits perspectief te bekijken, kan het beeld dat de leerling van deze gebeurtenis krijgt rijker worden. Leerlingen nemen een specifieke rol aan en zijn afhankelijk van elkaar. Of laat leerlingen een historisch verhaal schrijven en elkaar *peer-feedback* geven op basis van een vooraf vastgestelde rubric.

Hoe leer je?

Wat als een leerling zelf mag bepalen wat hij leert? Wat als ik als docent eigenlijk overbodig ben voor een leerling? Twee vragen die vele antwoorden kennen. Ze zijn te herkennen in strategie 5: *Activeren van leerlingen als eigenaren van hun eigen leren*. Het zijn wezenlijke vragen in het onderwijs. Het dankbaarste wat een docent kan doen voor zijn leerlingen is het aanleren hoe zij kunnen leren. Werken aan metacognitie heeft een centrale plaats in deze strategie. Hier volgen twee praktische voorbeelden. Ontwerp bij een set leerdoelen een aantal leeractiviteiten (koppeling met strategie 2). Zet deze op een overzicht ('leerdoelenkaart') en laat leerlingen zelf de voortgang bijhouden door aan te geven in hoeverre ze deze beheersen. Of train leerlingen in historische significantie, door ze zelf een nieuwe pagina te laten ontwerpen van een schoolboek (teksten, bronnen, kaders) bij een aantal vooraf opgestelde leerdoelen.

Start en afsluiting

In de les zijn er twee momenten om heel gemakkelijk formatieve evaluatie te implementeren: aan het begin en einde van de les. De volgende technieken kunnen zowel in de start- als afsluitingsfase gebruikt worden.

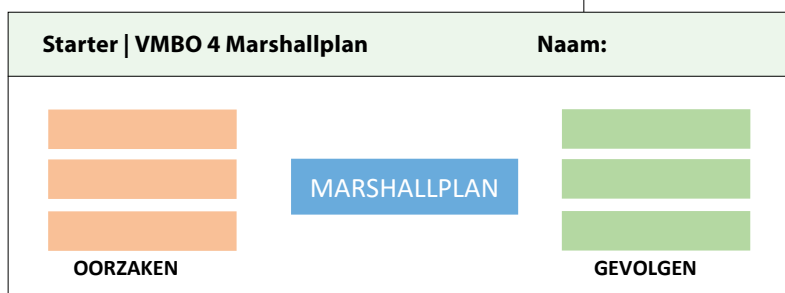
Entry ticket of *Exit ticket*: ontwerp een korte opdracht om snel kennis te testen. Noteer drie centrale vragen die korte antwoorden uitlokken en analyseer deze.

Twee minuten schrijven: laat leerlingen aan het begin of einde van de les twee minuten zoveel mogelijk opschrijven aan de hand van een begrip, leerdoel, afbeelding of vraag. Gebruik deze informatie om de les te starten (op basis van de opgeschreven voorkennis), af te ronden (als basis

van de opgeschreven opgedane kennis) of verder vorm te geven in een volgende les.

Oorzaak-gevolgschema: zet de besproken historische gebeurtenis op het bord. Laat leerlingen drie oorzaken en drie gevolgen noemen.

Exit ticket VMBO 3 Koude Oorlog	Naam:
<p>Welk kenmerk past bij het kapitalisme (Westen) of communisme (Oosten) in de Koude Oorlog?</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. De meeste bedrijven zijn staats eigendom. 2. De overheid bepaalt de economie. 3. Iedereen is vrij om een politieke partij op te richten. 4. Onderwijs en gezondheidszorg zijn gratis. 5. Er is vrijheid van meningsuiting. 	<p>Schrijf hieronder de nummers op:</p> <p>Kapitalisme:</p> <p>Communisme:</p>

Onderwijsverbetering

Er bestaat inmiddels voldoende bewijs dat het ontwikkelen van formatieve assessment in de klas een van de krachtigste manieren is om de resultaten van leerlingen te verbeteren.⁴ Begin klein en doordenk de aanpak van iedere leeractiviteit. Ontwerp taken zo dat er ruimte is voor feedback en verbetering. Het zichtbaar maken van een leerproces is niet eenvoudig, maar wel mogelijk. ■

A photograph of a man with glasses and a dark blue hoodie, focused on writing in a notebook. He is holding a green marker. In the background, other people are blurred, suggesting a classroom or workshop setting. The text is overlaid in the top right corner.

'Inenting' van

*Studiedagen Holocausteducatie
in kamp Westerbork*

herinneringen is niet genoeg

Kun je leren van het verleden? Deze vraag stond centraal tijdens de studiedagen over Holocausteducatie, georganiseerd door Herinneringscentrum Kamp Westerbork en de didactiekcommissie van de VGN.

Musea, herinneringscentra, educatieve instellingen en docenten werken hard om het verhaal van de Holocaust aan kinderen en jongeren over te brengen. Er zijn rondleidingen, verhalen, films, gastsprekers. Maar ondanks dat deze programma's met grote zorgvuldigheid en de beste bedoelingen worden samengesteld, stelt Dirk Mulder, directeur van Herinneringscentrum Kamp Westerbork in de openingslezing van de studiedagen, 'wordt er het nodige gefröbeld in oorlogsland'. Want hebben al deze programma's, behalve dat de beelden en verhalen grote indruk maken op kinderen en jongeren, wel het gewenste effect? We hebben er een ontzettend hoog doel mee: nooit meer Auschwitz. Educatie is dan ook voor de musea en herinneringscentra de belangrijkste taak. Uit onderzoek van Marc van Berkel blijkt ook dat tachtig procent van de Nederlandse jongeren een plaats van herinnering met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog heeft bezocht.¹ Een enorm aantal. De verwachtingen over wat er bereikt kan worden met educatie over de Holocaust zijn hoog. Keynote speaker Maarten van Alstein sloot op het bovenstaande aan met de stelling dat alleen 'herinnering als inenting', dus leerlingen verhalen en beelden van de verschrikkingen laten zien, niet voldoende is. Hoe versterk je door middel van lesmateriaal en verhalen de individuele weerbaarheid van kinderen en jongeren, zodat ze mogelijk later in hun leven een keuze maken die tegen de wens van de massa ingaat, dat ze een persoon worden die opstaat om mensen in nood te helpen, die zich verzet en/of zijn of haar eigen geweten laat spreken? Eigenlijk is dus het belangrijkste doel van Holocausteducatie: jongeren vormen tot geëngageerde en democratische burgers.

Naar reflectie en actie

Maar lessen over het verleden leiden niet automatisch tot een maatschappij zonder racisme of vooroordelen. Of zoals een Vlaamse docente het verwoordt in *Vroeger gaat niet over, Herinneringseducatie als pedagogische praktijk*: 'Een heel jaar lang had ik met mijn vierdejaars gewerkt rond het thema Jodenvervolging. Samen waren we zelfs naar Auschwitz gereisd. Toen ik hen een tijd later vroeg om een pleidooi te schrijven voor de opvang van mensen op de vlucht in het kader van het toen actuele vluchtelingendrama was mijn ontsteltenis groot. Deze leerlingen, die vorig

jaar nog zo'n diepe empathie hadden getoond voor de Joodse vluchtelingen, argumenteerden nu dat wat hen betreft vluchtelingen niet welkom waren.'

Het is van belang dat herinneringseducatie stappen maakt die daadwerkelijk leiden tot reflectie en actie. Want het gevaar is dat het blijft steken in sympathie, medelijden of veroordeling.

Deze stappen zijn in het kort:

- Kennis en inzicht: leerlingen inzicht geven in de complexe historische werkelijkheid en in processen en mechanismen die daarin werkzaam zijn.
- Empathie en betrokkenheid: leerlingen oefenen het doorgronden van de waarden, opvattingen en geloofsovertuigingen die het handelen van een individu in een historische context hebben bepaald.
- Reflectie en actie: leerlingen zodanig aan de slag laten gaan met de verworven inzichten dat er sprake is van attitudeverandering en engagement.

Perspectief van daders en omstanders

Cruciaal bij de eerste en tweede stap is meerstemmigheid, dus niet alleen slachtoffers, maar ook het perspectief van daders en omstanders betrekken. Veel bekende inlevingsopdrachten vragen leerlingen om zich door middel van een brief of dagboek te verplaatsen in het perspectief van het slachtoffer, de ondergedokene bijvoorbeeld. Dit is een veilig perspectief. Waarschijnlijk zijn we bang dat we met een ander soort opdracht impliciet aangeven dat we het handelen van een dader goedkeuren. Maar dit leidt tot een eendimensionaal beeld van de werkelijkheid. De plegers van ►

Juul Lelieveld is eindredacteur van Kleio.

¹ www.han.nl/onderzoek/nieuws/kennis-van-wo2-matig. Uit datzelfde onderzoek blijkt onder andere ook dat, hoewel leerlingen meer over de Jodenvervolging weten dan over andere aspecten van de Tweede Wereldoorlog, bij de helft van de jongeren het begrip antisemitisme onbekend is.

Foto links: Sake Elzinga. Onder: Tijdens de studiedagen werden unieke objecten uit de collectie van het Herinneringscentrum toegelicht. Foto: Sake Elzinga.

Boven: Durf je tegen de massa in te gaan? August Landmesser weigert als enige de Hitlergroet te brengen. Hamburg, 1936. Onder: Bewaker van de Grüne Polizei in Westerbork.

geweld waren in de meeste gevallen namelijk gewone mensen in uitzonderlijke situaties; ze waren niet van nature al extreme sadisten. Ook de rol van omstanders is complex: de geschiedenis laat zien dat er maar weinig ‘helpers’ waren. Niet omdat mensen zich het lot van hun medeburgers niet aantrokken, maar vanwege een heleboel andere factoren als angst, onmacht, gewenning, groepsdruk, gedeelde verantwoordelijkheid. In al deze mechanismen moeten leerlingen inzicht krijgen, willen ze deze herkennen in het heden. Het is dus juist goed om deze facetten te benadrukken, ook al is dit ontzettend moeilijke materie en is de waarheid ongemakkelijk en pijnlijk. Om de stap naar reflectie en actie te kunnen bereiken is uitleg over deze complexe menselijke processen nodig.

Bij elk project dat je als docent of school onderneemt is het dus goed om je af te vragen: wat willen we ermee bereiken? Welke obstakels en valkuilen zijn er die dit doel in de weg staan? Het antwoord op deze vragen is niet makkelijk, maar het begint, ook bij de samenstellers van educatieprogramma’s en docenten, bij bewustwording.

2 Uitleg over *Visible Thinking* via tiny.cc/K6VT.

3 Meer over de Westerborkfilm bij de NOS via tiny.cc/K6NFW.

Kamp Westerbork

Kamp Westerbork werd in 1939 in Hooghalen in Drenthe gebouwd, als opvangkamp voor Joodse vluchtelingen uit Duitsland. Er verbleven eind april 1940 749 Joodse vluchtelingen in het kamp. Op 15 mei 1940 gaf Nederland zich over aan de Duitse bezetter. De regels in kamp Westerbork werden aangescherpt, zo mocht fietsen niet meer, werd de post nagekeken en mensen moesten verplicht aan het werk. Kamp Westerbork moest aan het begin van 1942 uitgebreid worden met vele barakken toen de Jodenvervolgung in Nederland begon. Westerbork werd een doorgangskamp, er zaten in oktober 1942 ruim 17.000 mensen gevangen. Nieuwelingen moesten bij aankomst alles van waarde afgeven. De gevangenen sliepen op stapelbedden in overvolle barakken. Het eten was slecht, er stond elke dag stampot op het menu. Gevangenen konden hun transport uitstellen door te gaan werken, hier deden veel mensen dus hun best voor. Het leven in het kamp moest er zo normaal mogelijk uitzien. Zo was er een school, een ziekenhuis, een speeltuin voor de kinderen, een bibliotheek en een winkel. Alles om de mensen die gevangen zaten te laten geloven in een goede afloop. Maar de meeste gevangenen werden al snel op transport gezet naar concentratiekampen.

Visible thinking

Een tool uit de museumwereld die ook goed toepasbaar is in de klas is *Visible thinking*. Bij deze manier van het bestuderen van beelden gaat het om langzaam kijken naar een foto op drie niveaus: *see*, *think*, *wonder*. Eerst praten leerlingen alleen over wat er te zien is. Vervolgens trekken ze daar conclusies uit. Tot slot inventariseren ze welke vragen er nog overblijven. Het doel is dat een beeld en de bijbehorende gebeurtenis beter beklijft, maar ook de tweede stap van empathie en betrokkenheid kan ermee bereikt worden. Bij de foto van de soldaat hiernaast kunnen bijvoorbeeld enkele van de volgende zaken aan de orde komen:

- **See:** Ik zie een jonge man, hij heeft een geweer over zijn schouder. Op de achtergrond zie je een groep mensen met bagage. Linksachter loopt iemand weg. Je ziet jonge bomen die net zijn aangeplant. Over het pad loopt een jongen, etc.
- **Think:** Deze foto is gemaakt in kamp Westerbork. De man is een Duitse soldaat. De mensen op de achtergrond zijn gevangenen, etc.
- **Wonder:** Wie heeft de foto gemaakt? Wanneer is de foto gemaakt? Voor wie was de foto bedoeld? Komen de gevangenen aan of vertrekken ze? Etc. Hoe langer je bij een foto stilstaat, hoe meer details je opvallend en hoe meer vragen er bij je opkomen.²

Roma en Sinti

Veel mensen weten dat het iconische beeld van het meisje in de trein uit Westerbork Settela Steinbach is, een meisje uit de Sinti-gemeenschap. Maar weinig mensen kennen precies het verhaal van de vervolging van Roma en Sinti in Nederland. Een speciale rondleiding wierp licht op deze onbekende geschiedenis. Op 14 mei 1944 kregen de Nederlandse politiebureaus de verordening binnen dat de volgende maandag alle personen 'die het kenmerk der zigeuners bezitten' moesten worden opgepakt. Maar omdat deze groep mensen nooit goed was geregistreerd, werd de uitvoering van deze opdracht door veel gemeenten anders geïnterpreteerd. Sommige besturen zagen het als een mooie kans om van ongewenste personen af te komen. Uiteindelijk werden er 578 mensen gearresteerd. Eenmaal aangekomen bleek dat bijna de helft van die mensen geen Roma en Sinti waren, maar woonwagenbewoners. Enkele tientallen hadden een internationaal paspoort en mochten dus ook weer vertrekken. De 245 overgebleven personen werden kaalgeschoren, omdat werd gedacht dat ze luizen zouden hebben (wat niet zo was). Dat is ook de reden dat Settela op de foto een hoofddoek draagt. Ze werden ondergebracht in barak 69 en drie dagen later op transport gezet. Dit transport van 19 mei 1944, waar Settela met haar moeder en negen broertjes en zusjes deel van uitmaakten, is het transport dat gefilmd werd door Rudolf Breslauer, in opdracht van kampcommandant Gemmeker. Dit zijn ook de enige niet geënceneerde bewegende beelden van de transporten naar de vernietigingskampen die er bestaan.³ ■

Studiedag en docentenreis

Op donderdag 31 januari 2019 organiseren de commissie Didactiek en Activiteiten van de VGN en het Herinneringscentrum Kamp Westerbork opnieuw een studiedag Holocausteducatie in het Herinneringscentrum in Hooghalen, met presentaties, workshops en praktische handreikingen. Kosten voor deelname zijn € 25.

Op vrijdag 1 en zaterdag 2 februari kunt u deelnemen aan een docentenreis van Westerbork naar de Gedenkstätte Bergen-Belsen. U krijgt inzicht in de manier waarop daar het verhaal van de Holocaust verteld wordt en een unieke kijk op het kampterrein en de historische bronnen die gebruikt kunnen worden op locatie en in de klas. Meer informatie over de studiedag en de educatieve reis vindt u op www.kampwesterbork.nl.

Boven: Settela Steinbach, still uit film uit 1944 door Rudolf Breslauer. Foto onder: Sake Elzinga.

Een middeleeuwse powervrouw

*Nieuw licht op Maria van Gelre
en haar gebedenboek*

Ze is de enige Gelderse hertogin van wie we niet weten wanneer ze stierf en waar ze begraven is. We kennen haar als Maria van Gelre, maar ze werd geboren op 24 februari 1380 als Marie d'Harcourt in La Saussaye, een plaatsje in Normandië, even ten zuiden van Rouen. Over haar leven was tot voor kort heel weinig bekend, maar archiefonderzoek in de afgelopen jaren maakt het mogelijk het verhaal van haar leven te vertellen en context te geven aan het gebedenboek dat ze omstreeks 1415 liet maken.

Zonder het fameuze gebedenboek van de hertogin zou vermoedelijk niemand aanleiding hebben gevonden haar sporen eens grondiger na te gaan. Nu dat wel gebeurd is, kennen we haar kleurrijke en soms dramatische levensverhaal. Het werpt een boeiend licht op de geschiedenis van de late middeleeuwen en op de prominente rol van vrouwen daarin. Bovendien valt haar omvangrijke en complexe boek beter te begrijpen: het is een persoonlijk document dat uitdrukking geeft aan de toewijding en ambities van een krachtige vrouw.

Stormachtige tijden

Marie d'Harcourt groeide op in Normandië en verbleef kort na de dood van haar vader in Parijs in de directe omgeving van koning Karel VI, een neef van moederszijde. Daar leerde ze Valentina Visconti kennen, afkomstig uit Italië en in 1387 getrouwd met Louis d'Orléans, de jongere broer van Karel VI. In stormachtige tijden, die samenhangen met de waanzin van Karel VI en de crisis rond de Franse troon, verliet Valentina Parijs in ballingschap. Marie volgde haar als hofdame en had deel aan de intellectuele en artistieke cultuur aan het hof van Valentina. Ze leerde er de diplomaat en auteur Eustache Deschamps kennen en Christine de Pizan, schrijfster en voorvechter van vrouwenrechten. In 1405 veranderde haar leven rigoureuus. Van een hofdame in de schaduw van de grote geschiedenis, werd ze de spil in een politieke alliantie tussen Frankrijk en de hertogdommen Gulik en Gelre, die in een personele unie verbonden waren. Ze huwde in mei 1405 met de veertigjarige hertog Reinald IV die in 1402 zijn overleden broer Willem was opgevolgd. Reinald was niet eerder getrouwd en hoewel hij zeker zes bastaardkinderen had, waren er geen wettige erfgenamen. De toekomst van de dynastie hing af van de vraag of het huwelijk nageslacht zou voortbrengen. Zo was het ook in de uitvoerige overeenkomst vastgelegd. Indien een van de partners voortijdig zou overlijden, diende de bruidsschat van 30.000 oude schilden (een Franse muntsoort), omgerekend zo'n 70 miljoen euro, terugbetaald te worden aan Louis d'Orléans. Wat er gebeurde met deze bepaling nadat Louis op 23 november 1407 was vermoord, valt niet te achterhalen. Het huwelijk bleef in elk geval kinderloos en al gauw werd dat een heikel politiek thema.

Schat aan gegevens

Vanaf het moment waarop Marie d'Harcourt door het leven ging als Maria, hertogin van Gulik en Gelre en gravin van Zutphen, zijn haar gangen goed te volgen. Voor haar Franse jaren zijn we aangewezen op sporadische vermeldingen in heel diverse bronnen, maar vanaf 1405 bieden de landsheerlijke rekeningen van Gelre een schat aan gegevens. Ze behoren tot de rijkste bronnen die er uit de middeleeuwse Nederlanden voorhanden zijn. Aangevuld met bewaarde brieven, oorkonden en kronieken uit Gulik en Gelre is het mogelijk het leven van deze vrouw, die in de geschiedschrijving nauwelijks bekend was, uitvoerig te verhalen. Het onderzoek van de laatste jaren, in het kader van het project rond Maria van Gelre en haar gebedenboek, vormt een treffende illustratie van de onderbelichting van vrouwen in de geschiedenis, van de rijkdom van de bronnen en van de noodzaak die vergeten en vaak ook genegeerde verhalen aan het licht te brengen.

Binnen het bestek van deze bijdrage is het onmogelijk het volledige verhaal van Maria als hertogin in Gelre te vertellen, zoals het ook binnen het onderzoeksproject naar Maria en haar gebedenboek in de voorbije jaren aan tijd ontbrak om alle bronnen grondig te onderzoeken. Toch bleek het wel degelijk mogelijk dichter bij een antwoord te komen op een paar grote vragen die het gebedenboek oproept en opriep bij eerdere onderzoekers. Om deze vragen scherper te krijgen, is het goed uitvoeriger in te gaan op dat gebedenboek. Het gebedenboek van Maria van Gelre is door de kopiïst Helmich die Lewe voltooid op 23 februari 1415 in het klooster Mariënborn nabij Arnhem. We weten dit door een colofon waarin bovendien staat dat hertogin Maria dit boek heeft laten schrijven ('Dit boich hait laissen scriven Maria....'). Ze wordt gepresenteerd als ►

Johan Oosterman is hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Tentoonstelling

Het gebedenboek van Maria van Gelre in het echt bewonderen? Dat kan in Museum Het Valkhof in Nijmegen. Ruim honderd objecten – van miniaturen en handschriften tot textiel en sieraden – brengen de zelfbewuste middeleeuwse hertogin tot leven. De tentoonstelling *Ik, Maria van Gelre* is tot en met 6 januari te bezoeken. Kijk voor meer info op ikmariavangelre.museumhetvalkhof.nl.

opdrachtgeefster, en dit doet vermoeden dat ze betrokken is geweest bij de samenstelling. De inhoud van het boek versterkt dit vermoeden. De omvang (meer dan 600 folia, dus meer dan 1.200 bladzijden) en de complexiteit, getuigen van een uitzonderlijke devotionele ambitie. Als we aannemen dat Maria zo'n boek wenste, dan getuigt dit van haar krachtige wil en van haar sterke devotionele betrokkenheid. Ze moet een vrouw zijn geweest die wist wat ze wilde en die bovendien een leven van grote vroomheid nastreefde.

Ongehoorde miniatuur

Meest beeldbepalende onderdeel van het boek is de miniatuur van de hertogin die voorin het boek is opgenomen. Het is een afbeelding van Maria van Gelre ten voeten uit, in een besloten tuin. Ze draagt een kostbaar blauw gewaad, heeft een boek in haar handen, wordt vergezeld door twee engelen terwijl vanboven God de heilige Geest naar haar toezendt. Het is een ongehoorde miniatuur. Opdrachtgevers lieten zich veel vaker afbeelden in hun eigen handschriften, maar altijd geknield en gericht tot een heilige persoon. Nooit, zoals hier, ten voeten uit en soeverein. Maria straalt zelfverzekerdheid uit. Maar de afbeelding in een besloten tuin, met een hertogin die de heilige Geest ontvangt, is ook wel geïnterpreteerd als een annunciatie. De hertogin zou zich op deze wijze hebben laten afbeelden om uitdrukking te geven aan haar kinderwens. Haar boek zou daarmee, tien jaar nadat ze getrouwd was, een ultiem

verzoek aan God zijn om haar de genade van het moederschap te schenken.

Dit overziend roept het gebedenboek een aantal vragen op: was Maria actief betrokken bij de totstandkoming van het boek, zijn er aanwijzingen voor een grote devotie bij de hertogin, was het boek een ultieme poging kinderen af te smeken en was Maria inderdaad de zelfverzekerde vrouw die we menen te zien op de miniatuur? Historisch onderzoek en studie naar het boek zelf heeft daarover meer duidelijkheid gebracht.

Heiligengebeden

Het gebedenboek van Maria van Gelre overtreft alle bekende gebeden- en getijdenboeken van omstreeks 1400 in omvang en complexiteit. Het is beïnvloed door de Moderne Devotie, en daarin zien we de hand van kopiïst Helmich die Lewe, maar zeker zo sterk door de wereld van Maria. In teksten en verluchting is de Franse invloed opvallend. De enorme reeks heiligengebeden (het zijn er meer dan 180) weerspiegelt Maria's Franse achtergrond, haar voorkeur voor vrouwelijke heiligen en haar verbondenheid met haar nieuwe territoria. Een gebed tot de heilige Reinald van Dortmund is tekenend. De actieve betrokkenheid van Maria is eigenlijk de enige denkbare verklaring voor tal van inhoudelijke elementen en voor de sterke Franse invloed in de vormgeving en verluchting. Haar betrokkenheid wordt nog eens bevestigd door de uitbreiding van tien jaar later: nadat Reinald in 1423 is overleden laat Maria diverse gebeden en miniaturen toevoegen. Op een van die miniaturen is ze afgebeeld als weduwe. De vraag naar de intensiteit van de devotie van de hertogin, is lastig te beantwoorden. Er is eigenlijk geen goede vergelijking mogelijk met andere vorstinnen. Ook zij stichtten kapellen, ook zij gingen op bedevaart. Toch is de grote religieuze betrokkenheid van Maria duidelijk: ze ging op bedevaart naar Renkum, Kranenburg, Aken en Keulen. Ze stichtte diverse kloosters en kapellen, ze gaf toelagen aan kerken, priesters, individuele religieuzen, en ze schonk vaak en ruimhartig aalmoezen. Hoewel een objectieve vergelijking haast onmogelijk is, wijst alles erop dat vroomheid in het leven van Maria een zaak van alledag was, en niet louter uiterlijk vertoon. De veronderstelling dat Maria met haar gebedenboek haar kinderwens kracht wilde bijzetten, is hardnekkig. Toen ze in 1405 trouwde met Reinald IV was de dynastieke continuïteit een van de belangrijkste redenen voor het huwelijk. Maria moest voor wettig nageslacht zorgen. Toen dat er omstreeks 1410 nog niet was, werd de opvolging een politieke kwestie. In tal van oorkonden werd gerefereerd aan de mogelijke kinderloosheid van de hertog. De vraag wat er dan moest gebeuren, hield de gemoederen bezig. Ook voor Maria was het een actuele kwestie, zo blijkt bijvoorbeeld uit

Detail uit het gebedenboek, de doop van Christus. Radboud Universiteit.

een bestelling in 1410 van gekonfijte granaatappelpitten. Ze waren een erkend middel om zwangerschap te bevorderen. Maar speelde dit nog toen ze enkele jaren later haar gebedenboek liet maken? De inhoud bevat geen enkele aanwijzing voor dit vermoeden. Gebeden die zwangerschap moeten afsmecken, ontbreken in dit boek, net als gebeden voor een goed verloop van een zwangerschap. Dergelijke teksten zijn heel gebruikelijk in boeken van adellijke dames, maar in Maria's gebedenboek zijn ze afwezig. Bovendien zijn er goede redenen om ook de miniatuur van Maria anders te interpreteren dan in het verleden vaak gebeurde. Het is geen annunciatie, maar een miniatuur die een aansporing vormt voor Maria om vroom te leven, te bidden en goede daden te doen. Je zou kunnen zeggen dat het gebedenboek het devotionele programma biedt voor een vrouw die toegewijd en goed wil leven.

En drukt die miniatuur dan ook de zelfverzekerdheid van de hertogin uit? Hiervoor benadrukte ik al het ongehoorde karakter van deze miniatuur. Maria werd gevormd aan het Franse hof, omringd door de belangrijkste vorsten van haar tijd. Ze waren mecenasen van de kunsten, lieten de meest bijzondere handschriften maken en werden in sterke mate beïnvloed door humanistische en vroege renaissance-opvattingen uit Italië. Valentina Visconti, Christine de Pizan en vele anderen moeten Marie d'Harcourt hebben gevormd tot een zelfverzekerde vrouw. Als hertogin van Gulik en Gelre bracht ze die vorming mee. De miniatuur, haar gebedenboek en ook haar optreden in bestuurlijke zaken moet erdoor bepaald zijn.

Onderhandelen met ridders

Over Maria in bestuurlijke zaken valt veel te schrijven. Uit tal van aanwijzingen blijkt dat ze de ruimte nam als die er was. Het meest treffend doet ze dit in de jaren 1418-1419. Met de ontijdige dood van Willem van Arkel op 1 december 1417 stierf de meest gewenste opvolger van Reinald IV, althans in de ogen van ridders en steden van Gelre. In de maanden die volgden probeerden ze de dreiging van een nieuwe successiestrijd te bezweren, maar Reinald wenste niet met steden en ridders te onderhandelen. Op 3 mei 1418 boden ze een verbondsbrief aan waarin ze stevige eisen stelden. Ze wilden betrokken zijn bij de opvolging als de hertog zou overlijden en ze wilden meer invloed op het bestuur. Reinald had geen trek in onderhandelingen met de opstandige staten van Gelre en ging overleg uit de weg. Maria nam de rol van gesprekspartner op zich en gedurende maandenlange onderhandelingen onderhield zij het contact met steden en ridders. Op 25 oktober 1419, anderhalf jaar nadat de verbondsbrief was aangeboden, kwam er een antwoord. Het hof was niet erg toeschietelijk. De oorkonde met het antwoord namens de hertog, kwam van Maria en haar raadsliden. Zij zegelde het document. Reinald zegelde niet en toonde daarmee zijn afzijdigheid. Maria had laten zien, zo blijkt ook uit grondig onderzoek van de rekeningen, dat ze de leiding nam in deze gesprekken. Ze toonde zich een krachtige bestuurder.

Maria van Gelre was een grote onbekende, toen het onderzoek naar haar gebedenboek in 2015 een aanvang nam. Het boek was echter zo uitzonderlijk dat de vraag naar de opdrachtgever ervan al snel een grote rol ging spelen in het onderzoek. De archieven zijn rijk en over Maria bleek een heel verhaal te vertellen. Wat we over haar weten maakt het mogelijk beter te begrijpen waarom ze haar uitzonderlijke gebedenboek liet maken. De opdracht tot het maken ervan is afkomstig van een vrouw die even bijzonder is. Lang was er nauwelijks iets over haar bekend. Dat we nu haar leven tot in detail kunnen beschrijven, mag optimistisch stemmen. De bronnen zijn rijk genoeg om het verhaal van lang onbekende vrouwen uit de middeleeuwen te kunnen vertellen. ■

Het gebedenboek van Maria van Gelre is in zijn geheel online gepubliceerd op bijzonderecollecties.ubn.ru.nl.

Detail uit het gebedenboek, Lazarus en de rijke man. Radboud Universiteit.

Literatuur

Johan Oosterman, met medewerking van Jan Kuys, *Maria van Gelre (1380-1429). Sporen in het landschap*. Nijmegen: Vantilt 2018.

Johan Oosterman e.a., *Ik, Maria van Gelre. De hertogin en haar uitzonderlijke gebedenboek (1380-1429)*. Waanders: Zwolle 2018.

‘Zolang de school er is, blijven de bergen in leven’

De Georgische identiteit zit diep vanbinnen

Een beetje ongemakkelijk is het wel. Ik observeer een les Engels in de zesde klas van de openbare school in Shuapkho, Georgië. Docent Gaga legt de *past tense* uit. Sopo schrijft rustig mee. Ze is de enige leerling in de klas, dus ze kan het tempo goed bijhouden. Het lokaal heeft het formaat van een ruim opgezette inloopkast. Door het enige raam van de klas filmt mijn broer Luuk de les. Dit is waarvoor we zes uur door de bergen van de besneeuwde Kaukasus hebben gereden.

Erik Ex (30, docent geschiedenis) reist dit schooljaar van Finland naar Singapore. Overal waar hij komt bezoekt hij scholen. Hij spreekt met leerlingen, leraren en onderzoekers over het (geschiedenis)onderwijs. Op deze manier wil hij nieuwe inzichten opdoen en leren van en over het onderwijs in andere landen. Zijn broer Luuk Ex (28, journalist) reist mee en maakt reportages. De Edyssee is te volgen via [facebook.com/onderwijsreis](https://www.facebook.com/onderwijsreis).

Na de examenklas lopen we met docent Engels Gaga mee naar de tweede verdieping, daar zit groep 3/4. We lopen langs een man met een schaakbord onder zijn arm. Ik wil Gaga vragen wat die hier doet, maar ik heb nog zoveel andere vragen over deze – in mijn ogen – bizarste school die we tot nu toe bezochten. Eerst vraag ik hem of de klassen vaker bij elkaar worden gezet en of dat dat een pedagogische keuze is.

‘Zo min mogelijk,’ zegt hij. ‘Verschillende kinderen hebben dan een ander programma, dan is het lastig differentiëren.’ Groep 3/4 blijkt uit twee zusjes te bestaan, ze werken uit verschillende boeken. Gaga is druk in de weer met het afwisselen van uitleg voor het bord, huiswerk controleren en hulp bieden met de opgaven over verschillende soorten fruit bij de ene en de familie bij de ander. Na de les zegt hij dat dit zijn zwaarste uur is. De school moest ergens klassen bij elkaar zetten, want er is niet heel veel budget; dan maar bij de kleinsten.

Zonlicht

Het schooltje in Shuapkho ligt in een hoge pas tussen steile bergen in. Sinds twee weken schijnt de zon de school in, voor die tijd blokkeerden de bergen het licht. Op de dag van de eerste zonnestrallen stond de hele school op het plein om het licht te begroeten. Vandaag staan ze er weer, maar dit keer omdat Luuk om een groepsfoto heeft gevraagd. We tellen zestien leerlingen en tien docenten. ‘Is dat alles?’ vragen we.

‘Nee,’ zegt Gaga. ‘Eén leerling zit ziek thuis en twee docenten zijn al richting hoofdstad, waar ze wonen.’ Dat is waar wij vandaan zijn gekomen, zes uur rijden door de bergen. En waar wij ook een school hebben bezocht die tegelijkertijd niet meer kan verschillen van deze school en toch ook opvallende overeenkomsten vertoont.

De school Nummer 51 in Tbilisi ligt midden in de stad, in een statig Sovjetpand met hoge plafonds. In elk lokaal staat een betegelde open haard waarmee in het verleden de lokalen op temperatuur werd gehouden. Het zijn kleine monumentjes. We worden enthousiast onthaald door docente Engels Natalia, die zelf ook les op deze school heeft gehad. Ze vertelt dat elke middag de oudste kinderen naar huis gaan. Dan komen de jongsten binnen. De school draait twee rondes. Er is niet genoeg ruimte voor alle kinderen. Tbilisi is namelijk hartstikke groot. ‘Een stuk groter dan Amsterdam, dus het is niet anders,’ zegt Natalia.

Het contrast met het bergschooltje lijkt enorm. Tot we een les Engels volgen in de examenklas. De boeken, de stof, de aanwezigheidslijsten en zelfs de klassenboeken zijn exact hetzelfde. De scholen zijn allebei openbare staatsscholen. Ze volgen hetzelfde curriculum en zijn op dezelfde manier georganiseerd.

Groep 3/4 van de school in Shuapkho.

Ik vraag me af of dit niet wat flexibeler kan. Daarom doen we navraag bij de Universiteit van Tbilisi. Daar vertelt de oud-rector Gigi dat in het onderwijs de *Homo Sovieticus* nog de dienst uitmaakt.

Blindelings volgen

De Russische schrijver en filosoof Aleksandr Zinovjev (1922-2006) muntte ooit de term *Homo Sovieticus* voor de mentaliteit van een Sovjetburger. De Sovjetmens bevraagt het systeem niet, maar volgt het blindelings. Zo ontloopt hij zijn eigen verantwoordelijkheid. De Sovjetdocent doet net alsof ze lesgeeft, de Sovjetleerling doet net alsof ze iets leert. Zo bleek de examenleerling van Gaga geen woord Engels met ons te kunnen spreken, maar ze stond wel een tien voor Engels. Haar huiswerk was altijd netjes af. Haar toetsen waren immers foutloos. In het curriculum komt echter nauwelijks spreekvaardigheid voor omdat dat in volle klassen met veertig leerlingen een stuk moeilijker te oefenen is.

Hoeveel beter zou het kleine schooltje in de bergen zijn als de leerlingen samen konden werken? Als er drie leraren waren? Als het geld dat dan overblijft werd ingezet voor moderne leermiddelen zoals films, leesboeken, practicummaterialen en computers met internet? Als ze spreekvaardigheid zouden oefenen? Er zou vast meer geleerd worden, maar het zou de leerlingen niet helpen. Alle leerlingen moeten immers door hetzelfde systeem, anders kunnen ze niet naar de universiteit. Dan zouden de kinderen uit de bergen alsnog benadeeld worden en de ouders naar de stad trekken. Ook al is het onderwijs nóg zo goed. Een leegloop van de bergen is het schrikbeeld van de directeur in Shuapkho. 'Zonder bewoning sterven de bergen en daarmee de unieke Georgische cultuur.'

Bovenbouw

Zij houdt de cultuur met haar met acht schoolgaande kinderen (er zijn er nog twee op komst) praktisch zelf in leven. 'Pas sinds kort mogen wij ook in de bovenbouw lesgeven,' zegt ze. 'Daar heb ik actie

voor gevoerd.' Trots houdt ze een krant omhoog met een bericht over haar actie. Ze mocht zelfs op bezoek bij het ministerie van Onderwijs om haar zaak te bepleiten. Haar actie was succesvol. Ze kreeg leraren uit Tbilisi toegewezen. Die krijgen extra salaris en reizen elke week heen en weer. Ze slapen bij haar thuis. Maar toen die bovenbouw er niet was, waar ging Sopo, het meisje uit de eenzame examenklas, dan naar school? Dan blijkt dat er nóg zo'n school is op

'Dat van die Homo Sovieticus is eigenlijk maar een dun laagje. Veel dieper geworteld zit een Georgische bergidentiteit'

nog geen half uur rijden aan de overkant van een van de bergkammen. Maar dat was een onwenselijke situatie, zo vervolgt de directeur. 'Die mensen hebben een hele andere cultuur en spreken een ander dialect. Op die manier behouden we niet het unieke van ónze bergcultuur.'

Dat van die *Homo Sovieticus* is eigenlijk maar een dun laagje aan de oppervlakte. Veel dieper geworteld zit een Georgische bergidentiteit. Op de Universiteit van Tbilisi hoorden wij al dat gelooft wordt dat in de bergen de ware Georgische cultuur wordt geconserveerd. Het land was in zijn lange geschiedenis een speelbal van Byzantijnen, Perzen, Arabieren, Aziatische steppevolkeren, Turken en Russen. Maar gedurende alle bezettingen behielden de Georgiërs hun Georgisch-orthodoxe godsdienst en hun Kaukasische taal.

'Zo lang de school er is, blijven de bergen in leven,' zo zegt de directeur. 'Als de bergen in leven zijn, blijft Georgië bestaan.' Het is waar, Georgië is uniek en soms gewoonweg eigenaardig. Terwijl ik dit overdenk, loopt achter mij de man weer langs met het schaakbord onder zijn arm. Ik vraag Gaga wie dat is. 'Dat is onze gymdocent op weg naar zijn les. Hij kan moeilijk gaan softballen met één leerling.' ■

Alle kinderen en docenten van de school in Shuapkho op het schoolplein.
Foto's: Luuk Ex.

Losbandige vrouw in Rome

In de geschiedenis lijken de vrouwen vaak vooral het lijdend voorwerp te zijn; mannen vechten de oorlogen uit; mannen besturen de stad of het land; mannen gaan zich te buiten aan seks, drugs en rock-'n-roll. In extrema. En dat allemaal ten koste van de vrouwen. Toch? Een voorbeeld uit het oude Rome laat zien dat dit een eenzijdig beeld is.

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

1 Hoewel het beschreven leven van keizer Heliogabalus waarschijnlijk niet helemaal betrouwbaar is, blijft het toch wel interessant om te lezen. *Het schandelijke leven van Heliogabalus de decadentste keizer van Rome*, vertaald door Vincent Hunink (digibook via: publijst.vincenthunink.nl).

2 Voor dit artikel is vooral gebruikgemaakt van de werken van Suetonius en Tacitus. Ook van deze auteurs is de betrouwbaarheid discutabel. Hierdoor is deze geschiedenis van Messalina misschien juist een goed voorbeeld van een karaktermoord in de klassieke oudheid. Maar het gebrek aan historische betrouwbaarheid wordt ruimschoots gecompenseerd door de amusementswaarde.

Een doodsbang Claudius verstopt zich achter het gordijn als zijn neef Caligula en zijn vrouw en dochter worden vermoord. Gratus, een soldaat van de Praetoriaanse garde, trekt het gordijn weg. Lawrence Alma-Tadema, 1871. Walters Art Museum.

In de geschiedschrijving van Rome gaat het vrijwel altijd over de keizers. Deze stonden niet altijd bekend om hun zedelijke gedrag. Berucht zijn de verhalen van Caligula en Nero. De jonge keizer Heliogabalus (218-222) vormde echter het twijfelachtige hoogtepunt in de categorie van de uitgevoerde seksuele fantasieën. Hij beschouwde het als het beste in het leven wanneer zoveel mogelijk mensen hun lust op hem wilden en konden uitleven. Hij had hierbij een duidelijke voorkeur voor groot geschapen mannen. Niet dat hij de vrouwen aan zich voorbij liet gaan. Ook liet hij zich regelmatig naakt in een door naakte vrouwen getrokken wagen door de stad rijden.¹ Als dit tijdens een les aan de klas wordt verteld zal het even duren voordat het weer rustig is, omdat er altijd een paar leerlingen beelddenker zijn. Het lijkt alsof de vrouwen vooral slachtoffer waren van dit zedeloze gedrag, maar deze bandeloosheid was niet alleen beperkt tot de mannelijke helft van Rome. En ook zeker niet alleen tot de vrouwen uit de lagere sociale lagen, zoals onder andere blijkt uit de geschiedenis van Valeria Messalina.² In het oude Rome deden de vrouwen ook in dit opzicht niet voor de mannen onder.

Keizerlijke waardigheid

Messalina was de derde vrouw van keizer Claudius. Claudius stond niet bekend als een erg dominante persoonlijkheid. Hij was een beetje de Mr.

Bean van de keizerlijke familie. Door zijn slechte knieën liep hij raar en daarnaast stotterde hij behoorlijk. Zijn neef Caligula was vóór hem keizer van Rome. Toen deze werd vermoord, verstopte Claudius zich angstig op een balkon achter een gordijn, bang om ook slachtoffer van de opstand te worden. Hier werd hij door een toevallig passerende soldaat gevonden, omdat zijn voeten onder het gordijn uitstaken. 's Nachts werd Claudius in een draagstoel naar het legerkamp gebracht alwaar hij het aanwezige leger omkocht en hen aan hem trouw liet zweren. Zo werd hij keizer en de machtigste man van Rome.

Al moet wel opgemerkt worden dat deze machtige man relatief gemakkelijk beïnvloedbaar was. Zeker door zijn toenmalige echtgenotes. Hij baseerde zijn beslissingen, vaak zonder besef of kennis over wat hij deed, op wat het beste voor zijn vertrouwelingen en echtgenotes uitkwam. En toen Claudius keizer werd, was Messalina zijn invloedrijke echtgenote.

Messalina had blijkbaar niet heel veel respect voor haar man. Ze wist dat Claudius eerder getrouwd was geweest met Plautia Urgulanilla. En hij was van haar gescheiden omdat ze een schandig losbandig leven leidde en omdat ze verdacht werd van moord. Maar dit hield Messalina niet tegen. Ze beperkte haar losbandigheid niet tot binnen de paleismuren, waar ze zich al op schaamteloze wijze uitleefde. Zo prostitueerde

Hopen op genade

Toen Silius voor het gerecht werd gebracht probeerde hij zich niet te verdedigen. Hierop werd hij door Claudius ter dood veroordeeld. Messalina hoopte echter dat ze zoals gebruikelijk weer genade van Claudius zou krijgen. Ze had zich in de tuin teruggetrokken en wachtte op Claudius om hem daar van haar spijt te kunnen overtuigen. Die hoop was niet geheel ten onrechte. Claudius had bij thuiskomst na de rechtszaak goed gegeten en gedronken, waardoor hij weer wat milder gestemd was. Claudius' vertrouwen waren daardoor bang dat de keizer zich zou laten vermurwen door de herinneringen aan de nachten met zijn vrouw. Hierom werd uit naam van Claudius aan een soldaat de opdracht gegeven om het doodsvonnis van Messalina te voltrekken. Toen de soldaat de tuin in liep, zag Messalina eindelijk de uitzichtloosheid van haar

ze haar lichaam ook in de openbare bordelen en zelfs op de straten rond het Capitool! Blijkbaar wist ze Claudius steeds weer zo te bewerken dat hij deze 'misstapjes' kon vergeven. Totdat ze te ver ging...

Op een goede dag liet ze haar oog vallen op de consul Caius Silius. Maar omdat ze hem niet met een andere vrouw wilde delen, vroeg ze hem te scheiden van zijn vrouw. Silius besloot om aan de wens van Messalina te voldoen. Niet dat dit geheel uit vrije wil was. Hij beseftte maar al te goed dat hij gedood zou worden als hij Messalina zou afwijzen. Daarnaast hoopte hij dat de affaire wel geheim zou blijven. Maar dit was voor Messalina nog niet voldoende. Tijdens de afwezigheid van de keizer – Claudius was op dat moment in Ostia, de havenplaats van Rome – haalde ze Silius over om met haar te trouwen. Deze heugelijke gebeurtenis werd met een extravagant feest en diner, samen met een grote groep gasten gevierd. Daarna nam Messalina haar nieuwe 'echtgenoot' mee naar de huwelijksbank, alwaar het huwelijk voor het oog van de verbijsterde gasten werd geconsumeerd.³

Toen Claudius hiervan hoorde, kon hij dit niet meer door de vingers zien. Dat zijn vrouw getrouwd was met Caius Silius kon alleen maar betekenen dat deze uit was op zijn troon! Claudius rende doodsbang en huilend rond door het legerkamp waar hij op dat moment verbleef.⁴ Toen hij zich weer een beetje hervonden had, trok hij snel naar Rome om Messalina bij zich te roepen, zodat zij verantwoording kon afleggen over haar daden.

situatie in. Ze probeerde hierop meerdere keren zelfmoord te plegen om zo de eer aan zichzelf te houden, maar haar angst was blijkbaar te groot om door te zetten. Uiteindelijk werd de weifelende Messalina door de soldaat met een stoot van zijn dolk doorboord.⁵

Zoals uit dit verhaal blijkt, deden de vrouwen uit de oudheid in losbandigheid niet onder voor hun mannelijke wederhelften. Achter iedere sterke man staat een even sterke vrouw, was ook in het Romeinse Rijk al een bekend gegeven. Het gekonkel van de moeders en vrouwen van de diverse keizers, om de politieke ambities van zichzelf of hun zoon te verwezenlijken, was niet van de lucht. Een goed voorbeeld hiervan is Agrippina, het nichtje van keizer Claudius. Zij gebruikte, na de dood van Messalina, de vele familiebezoeken om haar oom te verleiden en zijn nieuwe vrouw te worden. Nadat zij de nieuwe vrouw van de keizer was, nam ze de teugels strak in handen. Ze gebruikte haar macht om haar geweldige goudkoorts te stillen. Daarnaast wist ze haar zoon Nero als opvolger aan te wijzen om daarna Claudius te vergiften en haar positie te consolideren. ■

Links: Buste van Claudius als Jupiter (oorspronkelijk een buste van Caligula), ca. 50 n.Chr. Museo Pio-Clementino, Sala Rotunda, Vaticaanse Musea.

Onder: De dood van Messalina. Schilderij door Francesco Solimena, ca. 1704-1712. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.

³ C. Suetonius Tranquillus, Alexander Thomson, M.D (vertaald) (1893) *The Lives of the Twelve Caesars*. Londen: George Bell & sons.

⁴ Dit lijkt geen 'mannelijk' gedrag, maar het is best verklaarbaar als je bedenkt dat zijn voorganger Caligula ook door soldaten werd vermoord omdat hij niet zo heel populair meer was. Claudius vreesde terecht voor zijn leven, zeker omdat het leek dat zijn opvolger al op de troon in Rome klaar zat.

⁵ Publius Cornelius Tacitus *Publii Cornelii Taciti Annales*. Vertaald door Ben Bijnsdorp. Boek 11, hoofdstuk 31 t/m 38, via: benbijnsdorp.nl/tacitus.html.

Gedeelde geschiedenis, verschillende perspectieven

Nascholingsdag over Europa en de islamitische wereld

Op een mooie dag in november verzamelden zich zo'n vijftig mensen in een etablissement aan de voet van de Leidse Burcht. Docenten geschiedenis, maatschappijleer en levensbeschouwing uit Nederland en Vlaanderen waren afgekomen op de nascholingsdag over de geschiedenis van de islamitische wereld. Deze dag was georganiseerd door de commissie Wereldgeschiedenis van de VGN en de Leiden Islam Academie van de Universiteit Leiden.

Marian Heesen is lid van de commissie Wereldgeschiedenis en docent op het Lyceum Sancta Maria in Haarlem.

Het plan om samen lesmateriaal te maken over de gedeelde geschiedenis van Europa en de islamitische wereld ontstond op een van de bijeenkomsten die de commissie Wereldgeschiedenis regelmatig in Utrecht organiseert. Daar worden sprekers uitgenodigd om lezingen te geven over een wereldhistorisch onderwerp, docenten presenteren er hun best practices en er worden discussies gevoerd over hoe we meer wereldgeschiedenis de klas in kunnen krijgen. In september 2016 was Maurits Berger, hoogleraar Islam en het Westen en directeur van de Leiden Islam Academie, onze gast. In zijn bijdrage liet hij verschillende contactmomenten tussen de islamitische wereld en Europa de revue passeren. Voor de aanwezigen was het een eyeopener om te zien hoe er op verschillende momenten in de geschiedenis vanuit het

perspectief van de andere partij gekeken werd naar Europa. Hoe worden gebeurtenissen als de Slag bij Poitiers, de val (!) van Constantinopel of het Beleg van Wenen gezien en gewaardeerd? Waarom gingen handelaren uit Europa naar de Levant om handel te drijven, maar gebeurde dat andersom niet? Hoe moeten we de cultuur van Andalusië precies plaatsen? Natuurlijk, wij kennen allemaal de verhalen over de olifant die Karel de Grote van de kalief kreeg, dat de geuzen liever Turks dan paaps waren en dat de kruisvaarders met heel wat materiële en immateriële bagage naar huis terugkeerden. Maar wie was die kalief eigenlijk? En waarom gaf hij een olifant cadeau? En hoe kwam de kalief aan zo'n olifant? Wat hadden die geuzen in godsnaam met de Turken? Als je mooie historische anekdotes verder durft te bevragen, ontdek je niet aan het inzicht dat

wij als Nederlanders en Europeanen veel gedeelde geschiedenis hebben met onze burens in de islamitische wereld. De wereldhistorische benadering van het verleden heeft veel aandacht voor contacten, voor verbanden tussen ontwikkelingen in verschillende gebieden, voor vergelijkende geschiedenis en voor multiperspectiviteit. Vandaar dat de commissie graag inging op het voorstel van Berger om samen lesmateriaal te ontwikkelen.

Ontwikkelen in duo's

De lespakketten zijn op een bijzondere manier tot stand gekomen. De commissie wilde dat het materiaal ontwikkeld zou worden door duo's, bestaande uit een wetenschapper en een docent. Dit om te zorgen voor een goed evenwicht tussen inhoud en didactiek, tussen theorie en praktijk. Oproepen om mee te doen leverden al snel

Deelnemers gaan aan de slag met het ontwikkelen van lesmateriaal.

voldoende deelnemers op, die bovendien met goede suggesties voor onderwerpen kwamen. De duo's werden gevormd, deadlines werden afgesproken en er volgden een paar maanden van werken aan de ontwikkeling. Doel was om zes lespakketten te maken geschikt voor vmbo en/of havo-vwo. Het materiaal moest de mogelijkheid bieden aan te sluiten bij het curriculum en ongeveer twee à drie lesuren in beslag nemen. Het onderwerp moest bij voorkeur aan de orde gesteld worden door middel van kleine gebeurtenissen, persoonlijke geschiedenissen of een object. Het werken met primaire bronnen was een vereiste. Voor het overige werden de teams vrijgelaten om de vorm te kiezen die zij het meest geschikt achtten.

Het uiteindelijke resultaat moest bestaan uit een leerlingdeel, een docentdeel en eventueel opdracht(en) met sleutel. De duo's presenteerden hun lesmateriaal op de nascholingsdag in november 2017.

Bestaansverheldering is een van de belangrijkste doelen van geschiedenisonderwijs: je eigen wereld begrijpen omdat je begrijpt hoe het allemaal zo gekomen is. Actuele gebeurtenissen bespreken met de leerlingen en vanuit het heden werken kan daarbij heel nuttig zijn. Veel geschiedenisdocenten doen dit. Op dit moment speelt de islam op allerlei gebieden een grote rol in de wereld, groter dan toen de meeste docenten studeerden. De meesten van ons hebben, afgezien van de al eerder aangestipte 'hoogtepunten', niet zo veel geleerd over de geschiedenis van de islamitische wereld. Dat maakt het moeilijk om hierover goed met je klas te praten. De lespakketten zijn bedoeld om docenten de mogelijkheid te bieden toch met dit onderwerp aan de slag te gaan. Het zijn kant-en-klare pakketten. Waarmee natuurlijk niet gezegd is dat het materiaal maar op één manier te gebruiken is.

Zij kunnen gebruikt worden zoals het de docent goeddunkt. De nascholingsdag in november werd afgesloten door schrijver Abdelkader Benali. Hij vertelde hoe hij als jongen met Marokkaanse roots in de klas had gezeten bij de geschiedenisles. Het bleef altijd een beetje de ver-van-mijn-bedshow, totdat de docent begon over de Spaanse Burgeroorlog. Dat was een onderwerp waarover Benali thuis vaak had horen praten, en daarom werd nu ineens zijn aandacht gewekt:

'Dit gaat over mij'! Wat precies het verband tussen de Benali's en de Spaanse Burgeroorlog was, bleek achteraf een pijnlijk stukje familiegeschiedenis. Toch demonstreert dit verhaal hoe belangrijk het is om oog te hebben voor inclusief onderwijs dat *alle* leerlingen motiveert voor het vak. De wereld is niet meer 'buiten', zij zit in de klas. Bestaansverheldering is een doel voor *iedere* leerling.

Standplaatsgebondenheid

Geredeneerd vanuit Nederland en West-Europa ziet de geschiedenis er anders uit dan bezien vanuit West-Azië of Noord-Afrika. Voor veel leerlingen in 2018 is 'het Westen' de voorhoede in de wereld, de anderen 'lopen achter'. In het geschiedenisonderwijs is voor dit verschijnsel de term standplaatsgebondenheid gemunt. Bij het bestuderen en gebruiken van primaire bronnen op school oefenen de leerlingen

met de vaardigheid om standplaatsgebondenheid te herkennen en te verklaren. Reflecteren op de *eigen* standplaatsgebondenheid is veel lastiger. Jezelf bewust zijn van en reflecteren op vanzelfsprekendheden die samenhangen met jouw eigen plaats in de wereld, zijn onmisbare vaardigheden. Breed gedeelde meningen zijn vaak groepsmeningen die bevestigd moeten worden. Het standpunt van jezelf én de ander serieus nemen en onderzoeken kan een wezenlijke bijdrage leveren aan bestaansverheldering en inclusiviteit. Als je weet dat er een tijd was waarin het Arabische Rijk een gouden bloeitijd kende terwijl het in West-Europa een rommeltje was, dan wordt het idee van westerse superioriteit minder vanzelfsprekend. Gezien vanuit Damascus of Bagdad zag Europa er toen beslist armoedig uit. Het is daarom de moeite waard om Arabische, Joodse, Chinese of andere niet-Europese bronnen te gebruiken in de les. Dit toont een ander perspectief, legt veel bredere verbanden, is bestaansverhelderend én een voorbeeld van inclusief onderwijs. In het ontwikkelde lesmateriaal worden zulke bronnen aangeboden. ■

Abdelkader Benali sloot de nascholingsdag af.

De lespakketten

Deze lespakketten zijn ontwikkeld, met erachter de namen van de ontwikkelaars/auteurs.

- *Het Abbasidisch Kalifaat: Gouden eeuwen van de islam* (Maaïke van Berkel en Liane Vissers).
- *Andalusië* (Maaïke van Berkel, Liane Vissers en Corien Vuurman).
- *Islam in Nederlands-Indië* (Remco Raben en Corien Vuurman).
- *Islam in West-Europa* (Maurits Berger en Kasim Tekin).
- *Het Ottomaanse Rijk* (Maurits Berger en Kasim Tekin).
- *Van Karavaan tot Dhow. Handel op het kruispunt van drie continenten* (Herman Kapteijn en Marian Heesen).

Al het materiaal is te vinden op de website van de VGN, www.vgnkleio.nl. Ben je door dit artikel nieuwsgierig geworden naar het werk van de commissie Wereldgeschiedenis? Kijk dan op de website van de VGN of stuur een mail. Je wordt dan op de hoogte gehouden van de activiteiten.

‘Vroeger was alles zwart-wit, er was nog geen kleur’

De ontwikkeling van historisch tijdsbesef bij leerlingen van 6 tot 12 jaar

Het ontwikkelen van historisch tijdsbesef is een belangrijk doel van geschiedenisonderwijs. Desondanks bereiken te weinig leerlingen aan het einde van de basisschool hierin een voldoende niveau. Om leerlingen beter te begeleiden is het belangrijk dat leerkrachten kennis hebben over de ontwikkeling en het leren van tijdsbesef.

Marjan de Groot-Reuvekamp is docent geschiedenis bij Fontys Hogeschool voor Kind en Educatie in 's-Hertogenbosch. In 2017 promoveerde ze op het verbeteren van historisch tijdsbesef bij leerlingen van 6 tot 12 jaar.

1 Stow, W. & Haydn, T. (2000). 'Issues in the teaching of chronology', in: J. Arthur & R. Phillips (Eds.), *Issues in the Teaching of History* (pp. 83-97). London, United Kingdom: Routledge.

2 Wilschut, A. (2011). *Beelden van tijd. De rol van historisch tijdsbesef bij het leren van geschiedenis*. Assen: Van Gorcum.

Het onderwijs in historisch tijdsbesef begint op de basisschool. In de kerndoelen voor het basisonderwijs zijn onder het kopje ‘tijd’ drie doelen opgenomen (zie tabel op deze pagina), waarin elementen van historisch tijdsbesef worden benoemd. Daarbij gaat het over het kunnen hanteren van het vocabulaire van tijd en tijdsindeling, het leren over kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken en over belangrijke historische personen en gebeurtenissen. Ook in de literatuur over historisch tijdsbesef worden deze elementen genoemd. Daarbij gaat het om begrip van de terminologie van tijdsaanduidingen, het kunnen toepassen van een periodisering en kennis van karakteristieken van historische periodes en hun volgorde.^{1,2}

Daarnaast wordt het belang van beeldvorming door middel van bronnen benoemd. Leerlingen moeten zich beelden kunnen vormen over het leven van mensen in verschillende tijdvakken, om een *sense of period* te kunnen ontwikkelen en om vergelijkingen te kunnen maken tussen historische tijdvakken en het heden met betrekking tot continuïteit en verandering.^{2,3}

Op basis van de formuleringen in de kerndoelen

en inzichten vanuit de literatuur is historisch tijdsbesef voor leerlingen in het basisonderwijs ingedeeld in vijf doelen:

1. Toepassen van het vocabulaire van tijd;
2. In chronologische volgorde plaatsen van historische verschijnselen en tijdvakken;
3. Gebruiken van de tijdbalk om historische verschijnselen in de tijd te plaatsen;
4. Herkennen en gebruiken van kenmerkende aspecten van tijdvakken;
5. Herkennen en benoemen van continuïteit en verandering binnen en tussen tijdvakken.

Fasetheorie

Studies over de ontwikkeling van historisch tijdsbesef werden tot ver in de twintigste eeuw gedomineerd door de fasetheorie van Piaget, waarin de ontwikkeling van historisch tijdsbesef werd verbonden met natuurlijke rijping. Ondanks dat Piaget de ontwikkeling van historisch tijdsbesef nooit specifiek heeft onderzocht, werd aangenomen dat kinderen eerst de begrippen van klok- en kalendertijd zouden moeten beheersen, voordat

‘Onderzoekers concludeerden dat de ontwikkeling van historisch tijdsbesef al op jonge leeftijd start’

zij historische tijd zouden kunnen begrijpen. Daartoe zouden kinderen dan niet eerder in staat zijn dan in de formeel operationele fase, ongeveer vanaf de leeftijd van elf of twaalf jaar. Vanaf de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw hielden onderzoekers in Engeland en de Verenigde Staten zich specifiek bezig met de ontwikkeling van historisch tijdsbesef. Zo legden Barton en Levstik negen afbeeldingen van het dagelijks leven in de Verenigde Staten in verschillende historische perioden voor aan leerlingen van vijf tot twaalf jaar. Vrijwel alle leerlingen

Kerndoel 51	Leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.
Kerndoel 52	Leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken. De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.
Kerndoel 53	De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

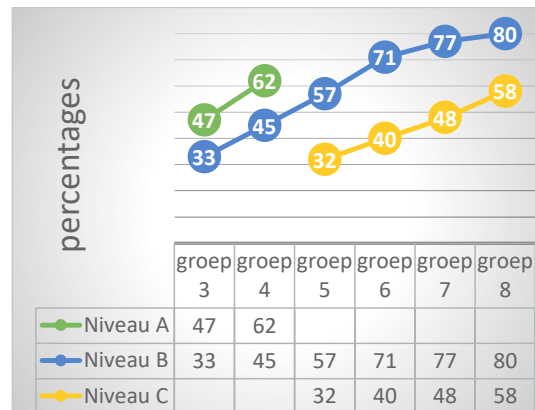
Schema met drie niveaus van historisch tijdsbesef

Doelen	Niveau A Ontluikend historisch tijdsbesef	Niveau B Aanvankelijk historisch tijdsbesef	Niveau C Voortgezet historisch tijdsbesef
1. Tijdsaanduidingen Toepassen van aanduidingen van tijd en tijdsindeling.	Toepassen van onbepaalde tijdsaanduidingen, zoals: het langst geleden – heel lang geleden – lang geleden – onze tijd.	Toepassen van de namen van de tijdvakken die het meest recent en het langst geleden zijn, zoals: <i>Tijd van Televisie en Computer, de Wereldoorlogen, Stoommachines, Romeinse tijd en Middeleeuwen</i> . Herkennen van jaartallen n.C.	Toepassen van de namen van de tien tijdvakken en de aanduidingen <i>Prehistorie, Middeleeuwen</i> en <i>Gouden Eeuw</i> . Toepassen van jaartallen v.C. en n.C. en de relatie tussen jaartallen en eeuwen.
2. Chronologische volgorde Voorwerpen, situaties, gebeurtenissen en personen uit verschillende tijdvakken in chronologische volgorde plaatsen.	Op chronologische volgorde plaatsen van afbeeldingen van voorwerpen en situaties van het dagelijks leven, zoals levenswijze, kleding, bouwstijl en vervoer.	Op chronologische volgorde plaatsen van een aantal tijdvakken (doel 1) en afbeeldingen van bekende personen en concrete gebeurtenissen zoals bijv. uitvindingen.	Op chronologische volgorde plaatsen van, gebeurtenissen, personen en tijdvakken.
3. Tijdbalk Voorwerpen, situaties, gebeurtenissen en personen op een tijdlijn plaatsen.	Gebruiken van een eenvoudige tijdbalk met een tijdsverloop van (heel) lang geleden tot nu.	Gebruiken van een tijdbalk met de namen van tijdvakken (doel 1).	Gebruiken van een tijdbalk met jaartallen v.C. en n.C.
4. Kenmerkende aspecten Kenmerkende aspecten in plaatjes en teksten gebruiken / herkennen om voorwerpen, situaties, gebeurtenissen en personen in de juiste tijd te plaatsen.	Gebruiken / herkennen van kenmerkende aspecten van het dagelijks leven van tijdvakken uit het verleden (levenswijze, kleding, bouwstijl en vervoer).	Gebruiken / herkennen van sociale en culturele kenmerkende aspecten van een aantal tijdvakken (doel 1).	Gebruiken / herkennen van sociale, culturele, economische en politieke kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken in de nationale, Europese en wereldgeschiedenis.
5. Continuïteit en verandering Verschillende tijdvakken met elkaar vergelijken met als doel het herkennen van overeenkomsten en verschillen in de levenswijze van mensen binnen een tijdvak en tussen verschillende tijdvakken.	Herkennen van verschillen in het dagelijks leven van mensen uit heden en verleden in concrete voorbeelden uit verschillende tijdvakken en gerelateerd aan de generaties van ouders en grootouders.	Herkennen van veranderingen, verschillen en overeenkomsten in de levenswijze van mensen <i>tussen</i> verschillende tijdvakken.	Herkennen van veranderingen, verschillen en overeenkomsten in de levenswijze van mensen <i>tussen</i> verschillende tijdvakken en <i>binnen</i> een tijdvak.

© De Groot-Reuvekamp, Ros, Van Bostel & Oort (2015)

konden deze afbeeldingen op chronologische volgorde leggen op basis van verschillen die zij opmerkten in bijvoorbeeld vervoer, kleding en bouwstijl.⁴ Onderzoekers in Engeland en Ierland zagen in hun studies overeenkomstige resultaten. Zij concludeerden dat de ontwikkeling van historisch tijdsbesef al op jonge leeftijd start en dat deze ontwikkeling door onderwijs kan worden gestimuleerd. Het Engelse onderwijs sluit hierbij aan, met een start van geschiedenisonderwijs in *year 1*, bij leerlingen van vijf jaar. In Nederland daarentegen start het geschiedenisonderwijs op de meeste scholen pas als kinderen ongeveer negen jaar zijn.⁵

Om de ontwikkelingen van historisch tijdsbesef bij leerlingen in het basisonderwijs te kunnen beschrijven, hebben we een model ontwikkeld met drie ontwikkelingsfasen: *ontluikend*, *aanvankelijk* en *voortgezet* historisch tijdsbesef (zie tabel hierboven). Het model is gebaseerd op literatuur en beschrijvingen in leerplannen voor geschiedenis in Engeland en Nederland. De vijf doelen voor historisch tijdsbesef zijn beschreven in toenemende moeilijkheid en abstractie. Zo ontwikkelt het gebruik van tijd en tijdsaanduidingen zich bijvoorbeeld van brede, algemene aanduidingen, zoals 'lang geleden', naar het gebruik van jaartallen en namen van tijdvakken. Het herkennen van kenmerken van tijdvakken ontwikkelt zich van concrete kenmerken, zoals kleding of vervoer, naar meer abstracte economische en politieke

kenmerken, zoals de industriële revolutie of de opkomst van parlementaire democratieën. Vervolgens hebben we onderzocht of de ontwikkelingsfasen die in het model zijn beschreven, zichtbaar zijn bij leerlingen. Daarvoor is een meetinstrument ontwikkeld met meerkeuzevragen bij iedere fase. De toets is afgenomen bij 1457 leerlingen van de groepen 3 tot en met 8 van zeven basisscholen. Alle leerlingen kregen vragen die pasten bij fase B. Daarnaast kregen leerlingen van groep 3 en 4 ook vragen over fase A en leerlingen van groep 5 tot en met 8 over fase C. De resultaten lieten zien dat de percentages goede antwoorden per leerjaar opliepen en dat leerlingen in hogere groepen significant beter presteerden dan leerlingen in lagere groepen (zie figuur hierboven).⁶

³ Dawson, I. (2004). 'Time for chronology? Ideas for developing chronological understanding', *Teaching History*, 117, 14-24.

⁴ Barton, K.C. & Levstik, L.S. (1996). "Back when God was around and everything": The development of children's understanding of historical time', *American Educational Research Journal*, 33, 419-454.

⁵ De Groot-Reuvekamp, M.J., Van Bostel, C., Ros, A. & Harnett P. (2014). 'The understanding of historical time in the primary history curriculum in England and the Netherlands', *Journal of Curriculum Studies*, 46(4), 487-514.

⁶ De Groot-Reuvekamp, M., Ros, A., Van Bostel, C. & Oort, F. (2017). 'Primary school pupils' performances in understanding historical time', *Education 3-13: International Journal of Primary, Elementary and Early Years Education*, 45(2), 227-242.

Interviews met leerlingen

Om inzicht te krijgen in wat leerlingen lastig vinden bij het plaatsen van gebeurtenissen in de tijd, hebben we interviews afgenomen bij 22 leerlingen van de groepen 3 tot en met 8.⁷ Deze leerlingen moesten hardop denkend vragen beantwoorden die waren gebaseerd op de doelen van historisch tijdsbesef (tabel op de vorige pagina). Voorbeelden waren het op volgorde leggen en op een tijdbalk plaatsen van afbeeldingen van voorwerpen, situaties en historische gebeurtenissen en personen. De tabel hieronder geeft een overzicht van de verschillende typen problemen die zich tijdens de interviews voordeden. Een deel van de problemen was al bekend uit eerdere onderzoeken, zoals problemen met het vocabulaire van tijd, het redeneren vanuit presentisme en het dateren van afbeeldingen op basis van eigenschappen, zoals foto's of tekeningen.^{4,8,9}

Zowel de jongste als de oudere leerlingen hadden weinig moeite met de chronologische volgorde van afbeeldingen van bijvoorbeeld speelgoed, huiskamers en gebouwen. Het in de tijd plaatsen bleek echter lastiger. Relatieve tijdsbegrippen, zoals 'lang geleden' werden door leerlingen verschillend geïnterpreteerd. Zo vertelde een leerling uit groep 4: 'Vroeger is een hele tijd geleden, bij-

voorbeeld drie jaar geleden of tien jaar geleden.' De betekenis van jaartallen was vooral lastig voor leerlingen van groep 3 tot en met 5. Maar ook de meeste oudere leerlingen vonden het moeilijk om jaartallen te benoemen bij de tijdvakken en jaartallen te koppelen aan eeuwen.

Bij vragen waarbij leerlingen afbeeldingen uit verschillende tijdvakken met elkaar moesten vergelijken, redeneerden ze vaak vanuit presentisme, door te veronderstellen dat mensen in de loop van de geschiedenis steeds intelligenter worden en dat vroeger alles 'slechter' was, omdat mensen dingen 'nog niet' hadden. Zo antwoordde een leerling uit groep 6 bijvoorbeeld op de vraag wanneer de rendierjagers leefden: 'In de prehistorie dan jagen ze ook veel. En toen wisten ze nog niet zo veel. Toen wisten ze nog niet eens hoe ze iets moesten planten. Ze hadden nog nooit een zaadje in de grond gestopt omdat ze moesten trekken de hele tijd.'

Ook dachten veel leerlingen dat afbeeldingen in zwart-wit altijd ouder zijn dan afbeeldingen in kleur, omdat 'vroeger alles zwart-wit was, want toen was er nog geen kleur'. Daarnaast redeneerden leerlingen dat tekeningen en schilderijen ouder moeten zijn dan foto's. Bijvoorbeeld bij een vraag over drie klaslokalen uit verschillende

Doelen	Problemen	Toelichting
Vocabulaire van tijd	Relatieve aanduidingen	Lang geleden is 10 of 1000 jaar geleden.
	Betekenis van jaartallen	<ul style="list-style-type: none"> • Laagste jaartal is het kortst geleden. • Uitspraak van jaartallen is lastig. • Verwarren van v. C. en n. C.
	Begrip eeuw	1952 is 19e eeuw.
	Namen van tijdvakken	Moeite met een aantal namen ('regenten', 'burgers').
Kenmerkende aspecten	Beperkte kennis van aspecten van het tijdvakkenkader	<ul style="list-style-type: none"> • Redeneren met namen of iconen van de tijdvakken • Verwarren kenmerken van tijdvakken. • Economische en politieke kenmerken lijken lastiger dan sociale en culturele kenmerken.
Tijdbalk	Beperkte kennis van de plaats van tijdvakken op de tijdbalk	<ul style="list-style-type: none"> • Raden naar de juiste plaats van een tijdvak op de tijdbalk. • Raden naar de jaartallen die bij een tijdvak horen. • Redeneren vanuit wat 'fout' moet zijn en daarna het tijdvak selecteren dat overblijft.
Vergelijken van tijdvakken	Presentisme: vooruitgang verondersteld in: <ul style="list-style-type: none"> - intelligentie en gebruik van materialen - Uiterlijk van voorwerpen / apparaten 	<ul style="list-style-type: none"> • Mensen worden slimmer in de loop van de geschiedenis. • Mensen kenden 'nog geen' elektriciteit en geen andere materialen dan bijv. hout en steen. • Voorwerpen van 'nu' zijn mooier, rijker, luxer en echt. • Voorwerpen van 'vroeger' zijn vreemd, vies, kapot, versleten en ouderwets.
Volgordes	Kenmerken / eigenschappen van afbeeldingen zijn verwarrend Naïef redeneren als in 1-4	<ul style="list-style-type: none"> • Zwart-wit en grijze of bruine afbeeldingen zijn ouder dan gekleurde. • Foto's zijn recenter en echter dan tekeningen of schilderijen.

tijden, antwoordde een leerling uit groep 8: 'B is het oudste, want dit plaatje is een schilderij en de andere zijn foto's.'

Verwarrende namen

Een aantal problemen bleek samen te hangen met het kader van de tien tijdvakken. Sommige namen van tijdvakken bleken ondersteunend, zoals 'Romeinen', 'ridders', 'ontdekkers' en 'wereldoorlogen', omdat leerlingen er gemakkelijk associaties bij konden maken. Maar andere namen waren lastig, omdat ze betrekking kunnen hebben op meerdere tijdvakken, zoals bijvoorbeeld 'boeren', 'steden' en 'vorsten'. Van een aantal namen wisten leerlingen niet wat ze betekenden, zoals 'monniken', 'burgers', 'regenten' en 'Holocaust'. Voor leerlingen uit groep 3 tot en met 5 is dit begrijpelijk, omdat zij geen geschiedenis hebben gehad. Anderzijds gebruikten ze het begrip 'middeleeuwen' of 'tijd van de ridders' uit zichzelf,

'De leerlingen bleken slechts beperkte kennis te hebben van kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken.'

Het merendeel van de kenmerken is economisch of politiek en daarmee voor leerlingen in het basisonderwijs tamelijk abstract'

bijvoorbeeld bij afbeeldingen van een Vikingschip en een kasteel. De meeste leerlingen uit groep 6 tot en met 8 waren bekend met de namen van de tijdvakken, maar ook zij hadden moeite met begrippen als 'burgers', 'regenten' en 'Holocaust'. Uit de meeste antwoorden bleek dat de geïnterviewde leerlingen slechts beperkte kennis hadden van kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken. Een mogelijke verklaring voor het nauwelijks gebruiken van de kenmerkende aspecten is dat het merendeel van de kenmerken economisch of politiek is en daarmee voor leerlingen in het basisonderwijs tamelijk abstract. Daarnaast hebben deze leerlingen waarschijnlijk te weinig historische kennis om te kunnen inzien welke aanwijzingen in een tekst of afbeelding belangrijk zijn om deze in de tijd te kunnen plaatsen. Op de vraag over de haven van Amsterdam, waar werd gehandeld in suiker, peper, koffie en thee antwoordden alle leerlingen van groep 7 dat dit plaatsvond in de tijd van Steden en Staten. Een van de leerlingen legde uit dat ze dit antwoord gaf omdat 'Amsterdam een stad is'. Twee leerlingen van groep 8 plaatsten een afbeelding met tekst over de Franse Revolutie in de tijd van Regenten en Vorsten, want 'op het plaatje zie je dat ze een

kasteel aanvallen en daar waren vorsten en zo bij betrokken'. En een leerling van groep 6 verklaarde bij deze vraag: '...en er staat kerk en adel – dat is de tijd van Regenten en Vorsten'.

Leerlingen gebruikten ook de iconen van de tijdvakken bij hun uitleg voor het plaatsen van afbeeldingen in de tijd. Zo antwoordde een leerling uit groep 5 dat een Romeins aquaduct bij de tijd van Grieken en Romeinen hoorde, want 'deze heeft ook palen, net als deze', waarbij ze wees naar het icoon met de Griekse tempel. Twee andere leerlingen plaatsten een tekst over het werken in een fabriek met een afbeelding van een stoomfabriek bij de tijd van Burgers en Stoommachines, omdat het plaatje van de fabriek leek op het icoon van het tijdvak.

Inzicht is belangrijk

Inzichten met betrekking tot de ontwikkeling van tijdsbesef en in de problemen die zich kunnen voordoen als leerlingen historische verschijnselen in de tijd plaatsen, zijn belangrijk voor leerkrachten in het basisonderwijs. Het model met ontwikkelingsfasen voor historisch tijdsbesef en het overzicht van problemen kan behulpzaam zijn voor de ontwikkeling, uitvoering en evaluatie van lessen over historisch tijdsbesef in de groepen 3 tot en met 8.

Ook lerarenopleiders kunnen deze instrumenten gebruiken bij de opleiding van studenten en bij voortgezette professionele ontwikkeling van schoolteams. Ten slotte kunnen uitgever van methodes de inzichten die in dit artikel zijn beschreven, toepassen bij het ontwikkelen van geschiedenismethodes en online-materialen, niet alleen voor de groepen 5 tot en met 8, maar ook voor groep 3 en 4. ■

Mocht u na lezing van dit artikel belangstelling hebben voor het proefschrift *Timewise, improving pupils' understanding of historical time in primary school* dan kunt u een mail met adresgegevens sturen naar m.degrootreuvekamp@fontys.nl. Het proefschrift wordt dan tegen portokosten per post verstuurd.

Verder lezen

- De Groot-Reuvekamp, M.** (2013). 'Geschiedenislessen in de onderbouw? Gewoon doen!', *Didactief*, oktober, 6-7.
- De Groot-Reuvekamp, M.** (2014). 'Historisch tijdsbesef in het basisonderwijs. Een vergelijking tussen Engeland en Nederland', *Kleio*, 1, 46-51.
- De Groot-Reuvekamp, M.** (2014). *Historisch tijdsbesef. Theorie en praktische voorbeelden voor het basisonderwijs*, www.historischtijdsbesef.nl.
- De Groot-Reuvekamp, M.** (2015). 'Historisch tijdsbesef', interview Leraar 24, www.leraar24.nl/historisch-tijdsbesef.
- De Groot-Reuvekamp, M.** (2016). 'Bevorderen van historisch tijdsbesef bij kinderen', *Pabo Platform, digitaal magazine*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.
- Van der Kooij, C. & Groot-Reuvekamp, M.** (2016). *Geschiedenis & Samenleving. Kennisbasis inhoud en didactiek*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.

- 7** De Groot-Reuvekamp, M., Ros, A. & Van Bostel, C. (2017). "Everything was black and white..." Primary school pupils' naive reasoning while situating historical phenomena in time', *Education 3-13: International Journal of Primary, Elementary and Early Years Education*. Advance online publication, <http://dx.doi.org/10.1080/03004279.2017.1385642>.
- 8** Harnett, P. (1993). 'Identifying progression in children's understanding: The use of visual materials to assess primary school children's learning in history', *Cambridge Journal of Education*, 23(2), 137-154.
- 9** Hodkinson, A. (2009). 'To date or not to date, that is the question: A critical examination of the employment of subjective time phrases in the teaching and learning of primary history', *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 8(2), 40-50.

'Wanneer jullie deze brief ontvangen

Tentoonstelling belicht overval op het Amsterdamse bevolkingsregister

'Het is nu alles wonderlijk licht om ons geworden en wij zijn zóó blijmoedig als ik niet gedacht had te kunnen zijn.' De afscheidsbrief van Willem Arondéus is een van de topstukken in *Explosiegevaar!*, de tentoonstelling in Verzetmuseum Amsterdam over de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister in 1943.

Filip Bloem is collectiebeheerder van Verzetmuseum Amsterdam.

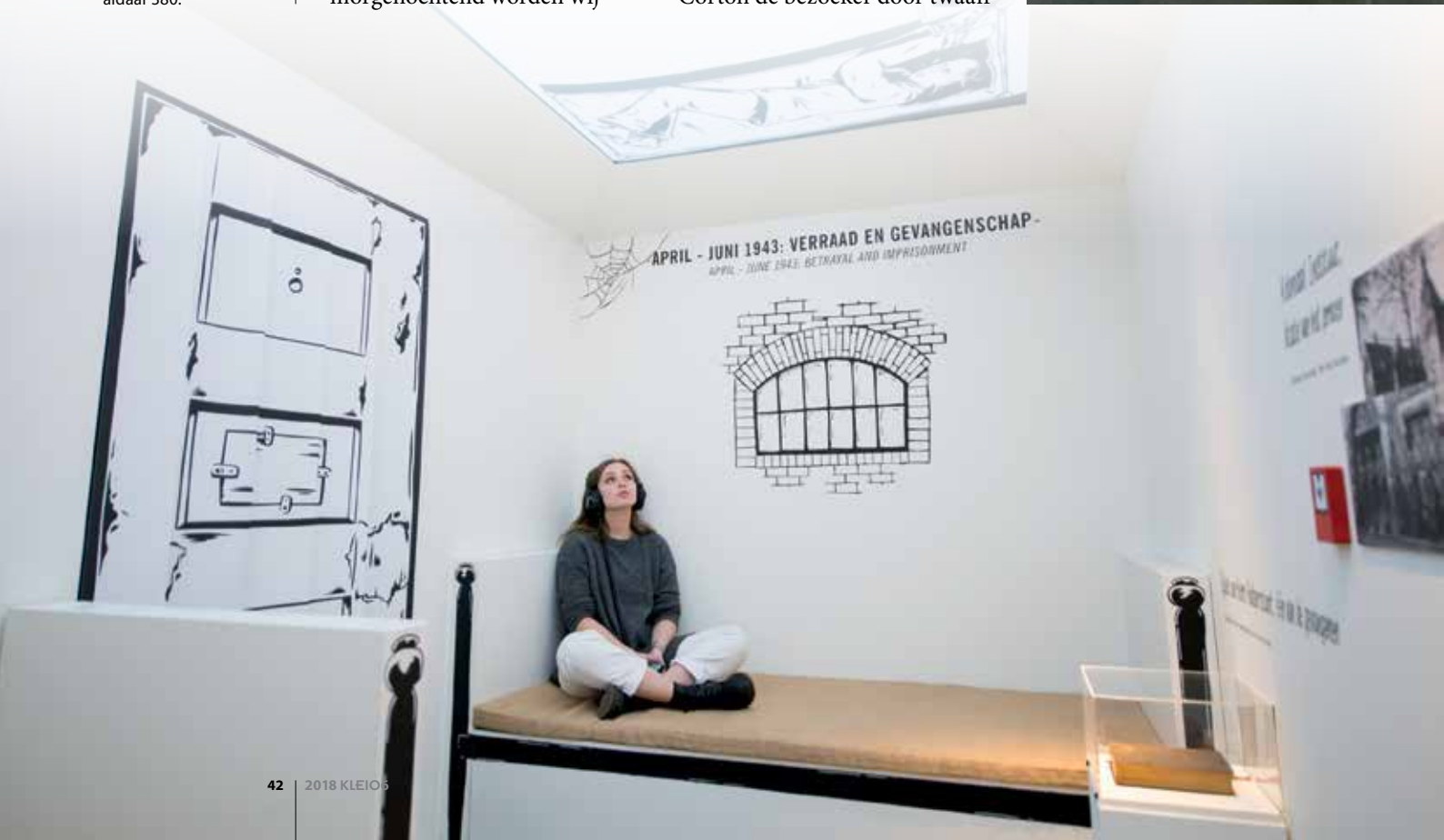
1 Brief van Willem Arondéus aan Bep en Charley Jacobs, Particulier Archief Willem Arondéus (VMA 11081), Verzetmuseum Amsterdam.

2 Brief van Willem Arondéus aan Hetta van der Masch Spakler, 2 januari 1940. Geciteerd in: Rudi van Dantzig, *Het leven van Willem Arondéus 1894-1943* (Arbeiderspers; Amsterdam en Antwerpen 2003), 379-382, aldaar 380.

Een paar eenvoudige vellen gelinieerd papier, verkleurd, maar na 75 jaar nog steeds goed leesbaar. In een stille, donkere ruimte lichten zes brieven zachtjes op. Het zijn de afscheidsbrieven van zes terdoodveroordeelden, geschreven kort voordat zij op 1 juli 1943 in de duinen bij Overveen terechtgesteld werden vanwege hun rol bij de beroemde aanslag op het bevolkingsregister in Amsterdam. Daaronder ook een brief van de kunstschilder en schrijver Willem Arondéus – een van de centrale figuren achter de aanslag – aan zijn vrienden Bep en Charley Jacobs: 'Wanneer jullie deze brief ontvangen is alles voorbij; morgenochtend worden wij

gefusilleerd. Wij zijn allen, mijn kameraden en ik, moedig en zonder vrees. Het is nu alles wonderlijk licht om ons geworden en wij zijn zóó blijmoedig als ik niet gedacht had te kunnen zijn. [...]. Ik ga uit dit leven zonder eenige haat of bitterheid – dat heeft elk onzer overwonnen. Dat maakt de dood licht en de moed groot.'

De ruimte met afscheidsbrieven vormt de dramatische climax van de tentoonstelling over de aanslag die momenteel in Verzetmuseum Amsterdam te zien is. In een hoorspel introduceert verteller Eric Corton Arondéus en de vijf andere kunstenaars die de aanslag uitdachten. Vervolgens leidt Corton de bezoeker door twaalf

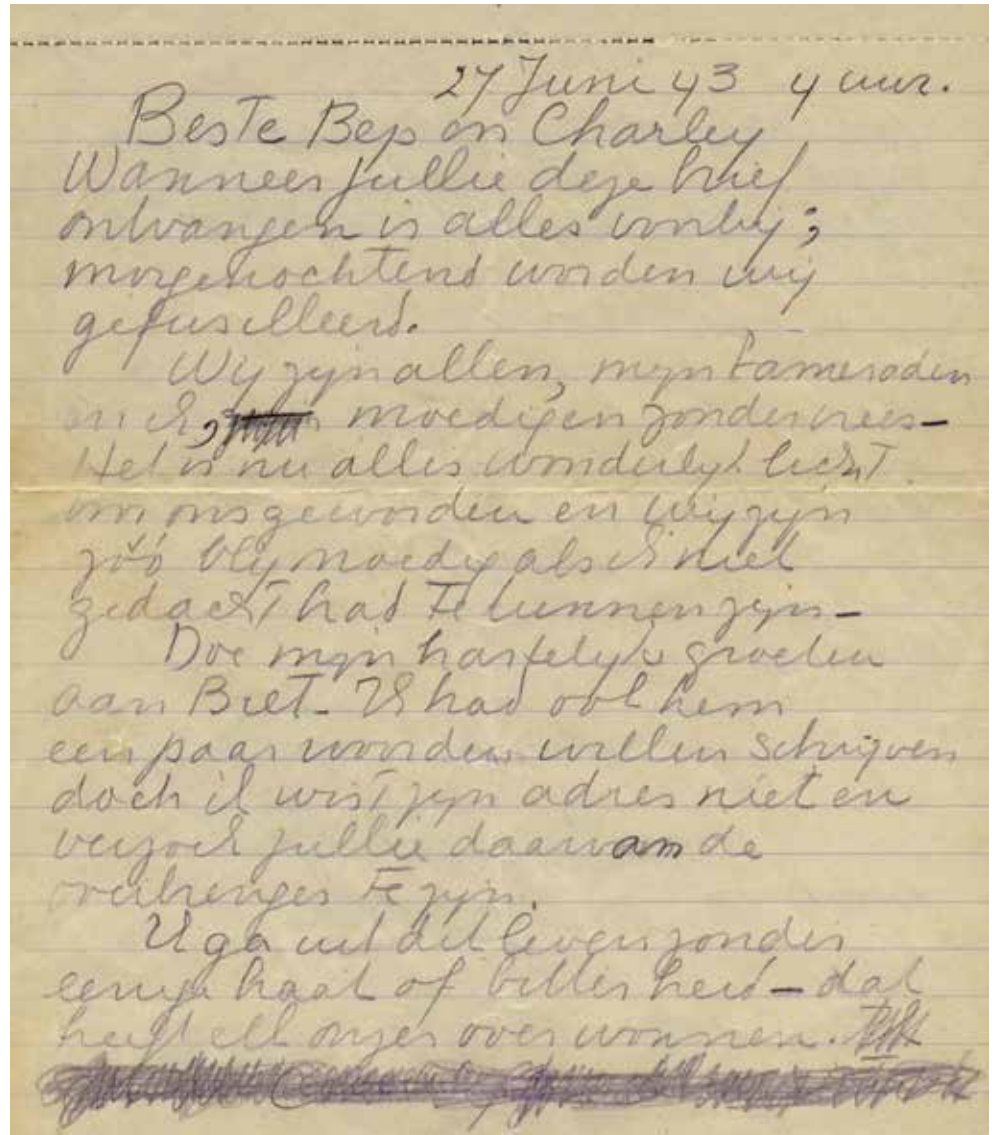

is alles voorbij'

kleine ruimtes waarin met levensgrote striptekeningen, historische objecten en beeldprojecties het verhaal van een van de meest gedurfde verzetsacties uit de oorlog wordt gereconstrueerd. Daarbij krijgt de bezoeker de mogelijkheid zelf een persoonsbewijs te vervalsen en wordt hij geconfronteerd met keuzes waarvoor de beramers ook stonden. Wel of niet lid worden van de Kultuurkamer? Wel of niet geweld gebruiken bij verzetsacties? Het waren vragen waar Arondéus en de anderen intensief over discussieerden.

Gekweld kunstenaar

Willem Arondéus (1894-1943) – 'Tiky' voor intimi – is in veel opzichten een onwaarschijnlijke verzetsheld. Al van jongs af aan is hij een buitenbeentje. Als jongste kind in een gezin van zeven hoeft hij niet mee te helpen in het kostuumverhuurbedrijf van zijn ouders en mag hij vanwege zijn tekentalent naar de kunstnijverheidsschool. Het gevoel 'anders' te zijn wordt nog sterker als hij op mannen blijkt te vallen. Arondéus heeft talent, haalt op jonge leeftijd enkele prestigieuze opdrachten binnen en knoopt vriendschappen aan met bekende schrijvers als Adriaan Roland Holst. Toch blijft hij een einzelgänger. Geldzorgen, liefdesperikelen en twijfel over zijn eigen artistieke kunnen lopen als een rode draad door zijn leven. In lange brieven aan vrienden meet hij zijn weltschmerz in ronkende volzinnen breed uit, vaak gevolgd door een verzoek om fi-

nanciële hulp. Als een vriendin begin 1940 haar zorgen over een mogelijke oorlog met hem deelt, toont Arondéus zich niet onder de indruk: 'Ik heb deze jaren van angst en armoede, van verbittering en wantrouwen zóó de diepte geraakt, zóó de onveiligheid ondergaan dat wat mischien aan misère nog komen gaat me niet meer verschrikt.'²²

Roeping gevonden

Als Nederland wordt bezet, voltrekt zich in het leven van Arondéus een opmerkelijke metamorfose. De aartstwijfelaar Tiky ontpopt zich als een gedreven verzetsman die in zijn 'Brandaris-brieven' – in de tentoonstelling is er een te zien – kunstenaars oproept in verzet te komen. Arondéus gaat persoonsbewijzen vervalsen en raakt daarbij in contact met de kunstenaars Gerrit Jan van der Veen en Frieda Belinfante. Ze maken steeds betere vervalsingen, die één zwak punt hebben: de persoonsgegevens die in de bevolkingsregisters ►

Meer informatie

De tentoonstelling *Explosiegevaar!* is tot en met 6 januari 2019 te zien in Verzetmuseum Amsterdam. Bij de tentoonstelling is ook een educatief aanbod beschikbaar. Kijk voor meer informatie hierover op: www.verzetmuseum.org/museum/nl/onderwijs/explosiegevaar.

Boven: Afscheidsbrief Willem Arondéus. Collectie Verzetmuseum Amsterdam. Linkerpagina boven: Ongedateerde portretfoto van Willem Arondéus. Collectie Verzetmuseum Amsterdam. Linkerpagina onder: Foto van de tentoonstelling *Explosiegevaar!* Foto: Merijn Soeters.

Foto van de tentoonstelling *Explosiegevaar!* Foto: Merijn Soeters.
Onder: Willem Arondéus in *Explosiegevaar!* Illustratie: Rob Worst.

zijn opgeslagen. Bij een controle is een telefoontje genoeg om erachter te komen of een persoonsbewijs vals is. Door het Amsterdamse bevolkingsregister in brand te steken, hoopt de groep rondom Arondéus het Duitse vervolgingsapparaat een effectief controlemiddel uit handen te slaan. Informatie als machtsmiddel – het is een actueel thema nu grote techbedrijven als Facebook en Google regelmatig een loopje nemen met privacyregels.

Arondéus speelt niet alleen een prominente rol in de voorbereiding van de aanslag, maar loopt ook bij de uitvoering letterlijk voorop. Op de avond van 27 maart 1943 trekt hij het uniform van politiekapitein aan en staat hij aan het hoofd van de als agenten verklede groep overvallers die de bewakers overmeesteren. Het is ook

Arondéus die, nadat ze het bevolkingsregister zijn binnengedrongen, snel reageert als de telefoon plotseling overgaat en in plat Amsterdams in de hoorn roept dat alles in orde is.³ De aanslagplegers halen alle kaarten uit de ladekasten, overgieten ze met benzol en steken alles in brand; enkele geblakerde persoonskaarten zijn in de tentoonstelling te zien. Terwijl de rode gloed tot in de verre omgeving te zien is, weten ze ongezien te ontkomen. Het is een huzarenstukje waar Arondéus en de anderen maar kort van kunnen genieten. Door verraad worden de meesten al snel opgepakt; ze staan in juni 1943 terecht in een showproces.

Repliek

De leidersrol die Arondéus vervulde bij de aanslag, duurt voort na zijn arrestatie. Tijdens het proces tegen de aanslagplegers neemt hij alle schuld op zich en maakt hij, ook op Duitse aanwezigen, indruk door de aanklager gedecideerd van repliek te dienen. Baten doet het allemaal niet: twaalf van de aangeklaagden krijgen de doodstraf. De laatste dagen voor hun executie mogen zij samen doorbrengen. Het wordt een memorabele tijd, waarin ze gezamenlijk zingen en passages uit de Bijbel lezen. Arondéus is er vol van in de laatste brieven die hij schrijft: 'Ik wist niet dat de dood zóó licht en schoon kon zijn.'⁴

Ook in de getuigenissen van de anderen wordt verwezen naar de bijzondere sfeer van saamhorigheid in die laatste uren en de centrale rol die Arondéus daarin speelt. Vrienden die hem kort voor het einde nog mogen bezoeken getuigen van de serene, opgetogen stemming waarin hij verkeert. 'Zulk een dood overtreft het leven,' staat er op het graf van Arondéus te lezen. Een passend grafchrift voor iemand die pas met de dood in de ogen gemoedsrust leek te hebben gevonden. ■

³ Van Dantzig, *Het leven van Willem Arondéus*, 438.

⁴ Brief van Willem Arondéus aan Marius Roland Holst. Geciteerd in: Max Arian, *Zoeken en scheuren: de jonge Sandberg* (Johannes Kessel Publishing; Huizen 2011), 441.

Verder lezen en kijken

Meer informatie over Willem Arondéus is te vinden in: **Rudi van Dantzig**, *Het leven van Willem Arondéus 1894-1943* (Arbeiderspers, Amsterdam en Antwerpen 2003).

Marco Entrop, *Onbekwaam in het compromis: Willem Arondéus, kunstenaar en verzetsstrijder* (Bas Lubberhuizen, Amsterdam 1993).

Na het feest zonder afscheid verdwenen, documentaire over Arondéus van Toni Boumans (1990).

De dronken god die staatsvijand werd

Bij de naam Dionysos stel je je meestal een wat verwijfde godheid voor met een wijnbeker in de hand, omringd door een entourage van lieflijk ogende nimfen en saters in een idyllisch landschap. Maar Dionysos was veel meer dan dat en had, zoals alle Griekse goden, ook zijn duistere kanten. En dat laatste gold zeker voor zijn *thiasos*, zijn gevolg van nimfen en saters.

De Griekse mythologie bestaat uit een bonte verzameling prachtige verhalen die ons een kijkje geven in de houding van de Grieken ten opzichte van hun godenwereld. En die ook vaak verklaringen proberen te geven voor zaken waar wij in de mensenwereld mee worstelen. In *Kleio* schenken we aandacht aan enkele van die verhalen in de serie *Griekse mythen*.

Dionysos vertoont overeenkomsten met de godin Hekate (zie *Kleio* 5) in zoverre dat beide godheden atypisch zijn in het Griekse pantheon. Beiden vinden hun oorsprong namelijk buiten de Griekse wereld. Maar er is één opvallend verschil: Hekate verloor in de loop van de tijd steeds meer van haar status en vervulde ten slotte nog slechts een rol in de marge van het volksgeloof, terwijl Dionysos juist startte als een onbeduidende godheid binnen de Griekse godenwereld en daarna steeds meer aan status won.

Was Dionysos ten tijde van Homerus nog simpelweg de god van de wijn, geleidelijk groeide hij uit tot de meest bekende en vereerde godheid in de Grieks-Romeinse wereld. En ook tot de meest uitgebeelde godheid, meestal geportretteerd als een wat vrouwelijke jongeling met golvend haar, gezeten op een luipaard met in de hand de *thyrsos*, een staf met op de kop een dennenappel omgeven door een krans van klimop.

Op het toppunt van zijn roem is hij niet alleen de god van de wijn. Hij is dan ook de god van het toneel, waaraan in de hele Griekse wereld theaters zijn gewijd. Hij is de god die bij het Orakel van Delphi dezelfde verering te beurt valt als Apollo, die als tussenpersoon fungeert tussen de dodenwereld en de bovenwereld en die mensen in hun dromen de remedie toont ter genezing van hun ziekten. Hij is de god die de mensheid de roes geeft en daardoor de mogelijkheid om even te ontsnappen aan de hardheid van het dagelijkse bestaan en aan de willekeur van goden en wereldse heersers. Hij is de god die in

het dagelijkse leven vereerd wordt tijdens gigantische festiviteiten. Dionysos groeit in de loop van de tijd uit tot meer dan de onbeduidende, dronken god uit de tijd van Homerus.

Vele verhalen

Het inpassen van Dionysos in hun godenwereld moet voor Griekse auteurs lastig zijn geweest, omdat zijn beeld gevormd moest worden uit verschillende verhalen uit verschillende streken in het Midden-Oosten. In die verhalen verschijnt hij onder vele benamingen en worden verschillende geboorteplaatsen genoemd, al naar gelang de herkomst van het betreffende verhaal. Griekse auteurs moesten daaruit een soort algemene deler destilleren en die gestalte geven in een coherent verhaal. Dat doet recht aan het gegeven dat Dionysos als uitheemse godheid zijn plek moest verdienen binnen het Griekse pantheon, wat gelijk opging met de uitbreiding van de wijnbouw. Naarmate de wijncultuur zich verder ►

Hans Vermeer is redacteur van *Kleio*.

Dionysos op een jachtluipaard, mozaïekvloer in het 'Huis van Dionysos' te Pella, Griekenland. Kiezels, terracotta en lood.

verspreidde over Griekenland, werd ook Dionysos daar steeds meer vereerd. Die aanvankelijk moeilijke acceptatie is terug te vinden in het levensverhaal van deze god, waarin hem een moeilijke geboorte wordt toegedicht, gevolgd door een lange periode waarin hij moet bewijzen dat hij een god is. Op het hoogtepunt van zijn roem wordt hij als god opgenomen in de selecte kring van goden op de Olympus, omdat de godin Vesta haar plaats aan hem afstaat.

De etymologie van de naam Dionysos is onzeker, maar twee opties hebben te maken met zijn levensverhaal. De eerste optie verklaart de naam als 'de tweemaal geborene'. Zeus zou namelijk een relatie hebben gehad met Semele, de koningin van de stadstaat Thebe. Zeus had haar bezwangerd en haar bij die gelegenheid ook verteld dat hij een god was. Natuurlijk kwam dit ter ore van Hera en nam zij geen wraak op de dader, maar op het slachtoffer. Zij vermomde zich daartoe als oud vrouwtje, ging naar het paleis en bracht Semele aan het twijfelen over de goddelijke afkomst van haar minnaar. Hera raadde haar aan om bij een volgende ontmoeting een bewijs te vragen van die goddelijkheid.

Aldus geschiedde en Zeus toonde zich in zijn volle glorie. De gevolgen laten zich raden: de verschijning van Zeus als godheid zette het paleis in vuur en vlam. Semele kwam om bij de brand, maar Zeus wist zijn ongeboren zoon te redden. Om hem uit het zicht van Hera te houden, naaide hij het onvoldragen kind in zijn dijbeen. Uiteindelijk volbracht Zeus zo de zwanerschap en werd Dionysos voor de tweede maal geboren. Na zijn geboorte kreeg Hermes de opdracht om de zoon van Zeus onder te brengen bij de zus

van Semele, koningin Ino van Boeotië (een streek in Midden-Griekenland). Maar ook zij kon de wraak van Hera niet ontlopen: Hera maakte haar waanzinnig, waarop zij in zee sprong. Zeus moest daarom andere opvoeders voor hem regelen. Hij liet Hermes de baby naar de nimfen op de berg Nysa in Thracië brengen en zij namen de zorg van de verdere opvoeding op zich. Hier vinden we de tweede optie voor de naam Dionysos: 'zoon van Zeus van (de berg) Nysa.'

Reizen in waanzin

Zoals ook uit andere verhalen blijkt, is het moeilijk (zo niet onmogelijk) om de wraak van Hera te ontlopen. Toen Dionysos ouder werd, werd ook hij getroffen door Hera's wraak, waarna hij in een staat van waanzin door de wereld trok. Dat deed hij met een gevolg bestaande uit nimfen (de zogenaamde *maenaden*) en saters. Nimfen waren van nature zachtaardige wezens die zich om de natuur bekommerden. Saters waren van nature vrolijke en wellustige wezens die zich om nimfen bekommerden. Dit is de entourage die vaak op afbeeldingen is te vinden als een vrolijk drinkend en dansend gezelschap. Dat kon het inderdaad zijn, maar dat vrolijk drinken en dansen kon bij deze volgelingen van Dionysos ook ontaarden in orgiastisch geweld met bloedbaden als gevolg. Tijdens zijn reizen door onder andere Egypte en India eiste Dionysos bij elke heerser eerbied en ontzag en de erkenning van zijn goddelijkheid. Deze reizen moesten elke twijfel rondom zijn goddelijke status wegnemen en dit reisthema is literair-historisch gezien een mooie vondst om de moeilijke acceptatie van deze god in het Griekse pantheon tot uitdrukking te brengen.

Het Dionysostheater in Athene. Het theater kreeg dit uiterlijk met de marmeren zitplaatsen in de vierde eeuw voor Christus en bood plaats aan 17.000 toeschouwers. Het is de bakermat van de Griekse tragedie, voortgekomen uit de dithyrambos, de extatische lofzang op Dionysos.

waarbij slaven de rol van meester konden spelen en vrouwen de dominante rol speelden. Het feest werd opgeluisterd met prachtige praalwagens, gesponsord door het stadsbestuur, rijke inwoners en bevriende stadstaten. Ook die praalwagens toonden een omkering van waarden doordat ze allemaal voorzien waren van een enorme fallus, een beeld dat bij de normaal gesproken preutse en ingetogen Atheners taboe was. De feesten dienden natuurlijk ook om de macht van Athene aan de buitenwereld te presenteren. Letterlijk kosten noch moeite werden jaarlijks gespaard om het Dionysosfeest te bekostigen. En het ging daarbij om astronomische bedragen – het zou gaan om een tiende deel van het jaarlijkse vlootbudget en dát budget was voldoende voor het onderhoud van 400 schepen en de betaling van 80.000 man! Op de tweede dag van het feest vonden theatervoorstellingen plaats. (De Griekse tragedie is ontstaan uit de lofzangen op de dubbele geboorte van Dionysos, de zogenaamde *dithyrambos*.) Daarna vormden drank en seks de hoofdmoot van het feest, alles gepaard gaand met luidruchtige muziek van fluiten en tamboerijnen.

Links: Dionysos had een speciale band met Naxos. Daar ontmoette hij tijdens zijn reizen Ariadne, die er door Theseus was achtergelaten. Hij trouwde met haar, waardoor ook zij een onsterfelijke godin werd. Mengvat met voorstelling van Dionysos, Ariadne, saters en maenaden, ca. 400-375 voor Christus. Louvre. Onder: Triomf van Bacchus. Godfried Maes, 1659-1700. Rijksmuseum Amsterdam.

Waar hij met eer werd ontvangen en als godheid werd vereerd, werden heerser en bevolking bedankt met de schenking van de wijnrank en werd er samen met de entourage van Dionysos feestgevierd. Maar waar zijn goddelijke status werd ontkend of in twijfel werd getrokken, vormden hij en zijn entourage een moorddadig pact dat vreselijk tekeer kon gaan. Dat lot ondergingen onder andere de inwoners van Argos, Thebe en Athene. In Argos werden de vrouwen na een dergelijke afwijzing door Dionysos tot waanzin gedreven waarop zij hun kinderen doodden en opaten. In Thebe twijfelde de heerser Pentheus aan de goddelijke status en als straf bracht Dionysos de vrouwen van deze stad in een staat van orgiastisch geweld waarbij Pentheus werd verscheurd door zijn eigen vrouw omdat zij hem aanzag voor een dier. En toen de inwoners van Athene de spot dreven met een beeld van Dionysos, bestrafte de godheid de mannen door ze impotent te maken. Om de straf in de toekomst te kunnen ontlopen, moesten de Atheners elk jaar een meerdaags feest houden ter ere van deze god.

De cultus in Athene

Dionysos en zijn gevolg zouden goed in de seks, drugs en rock-'n-rollcultuur passen zoals die vaak wordt toegedicht aan de tegenwoordige popscene. Dat was nergens zo goed te merken als bij het jaarlijkse Dionysosfeest in Athene dat daar al vanaf de zesde eeuw voor Christus gevierd werd. Dat feest stond in het teken van drank en wellust, maar ook van theater en politieke binding. Samen vormde dit een uitlaatklep voor allerlei frustraties. Het was te vergelijken met het carnaval dat we nu nog kennen in het zuiden van ons land, een feest waarin een omkering van de normale sociale orde plaatsvond,

De cultus in Rome

De Romeinen namen het Dionysosfeest over van de Grieken. Waarschijnlijk rond 200 voor Christus kwam de Dionysoscultus over vanuit de Griekse kolonies in het zuiden van Italië. De Romeinen vereerden de godheid onder de naam Bacchus met bijpassende feesten. De overheid probeerde dit feest te reguleren omdat het de goede zeden aan zou tasten en omdat het een gevaar zou vormen als gevolg van van samenzweringen. Dit leidde in 186 voor Christus uiteindelijk tot een senaatsbesluit waarin de feesten rondom deze godheid verboden werden. Er werden nog ruim 7.000 personen opgepakt vanwege hun deelneming aan dit feest, waarvan velen ter dood werden veroordeeld. Zo eindigde de dronken god Dionysos als staatsvijand van Rome. ■

Beladen erfgoed vertelt een verhaal

Gewapend met kaplaarzen en een zaklamp leidde Machlien Vlasblom vorig jaar een groep geschiedenisdocenten rond door de donkere, vochtige Apeldoornse bunker van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. De bunker behoort namelijk tot de categorie beladen, fout of omstreden WO2-erfgoed. In hoeverre kunnen beladen locaties een bijdrage leveren aan het onderwijs over en de perceptie op de Tweede Wereldoorlog?

Machlien Vlasblom is zelfstandig historicus. Het afgelopen jaar voerde zij voor WO2GLD een inventariserend onderzoek uit naar beladen erfgoed in de provincie Gelderland.

Oktober 1943. Seyss-Inquart, Mussert en de Höhere SS- und Polizeiführer Rauter bezoeken het SS-opleidingskamp op Avegoor om er een sportpark te openen. Deze foto is afkomstig uit het archief van de Fotodienst der NSB. Collectie NIOD.

De muur van Mussert werd onlangs als rijksmonument aangemerkt. Eenvoudig ging dit niet. We zien erfgoed vaak als iets om trots op te zijn en iets waardoor we ons op positieve wijze verbonden kunnen voelen met een tastbaar verleden. Dit NSB-bouwwerk refereert echter aan een donkere, beladen geschiedenis. Een geschiedenis die pijn doet, wringt en schuurt. Desondanks is er een ontwikkeling gaande waarbij steeds meer waarde wordt toegekend aan gebouwen of locaties met een dergelijk oorlogsverleden.¹ Deze (inter)nationale ontwikkeling resulteert in uiteenlopende initiatieven en projecten. Zo werd in Berlijn de *Führerbunker* van Adolf Hitler nagebouwd en vestigde zich enkele jaren eerder in een slot in Wewelsburg het eerste SS-museum ter wereld. Dit kasteel fungeerde tijdens de naziperiode als ideologisch centrum van de *Schutzstaffel*.

In Nederland zien we een soortgelijke tendens. Duitse bunkers langs de kust worden en masse blootgelegd en kunnen rekenen op grote publieke belangstelling. Het Oranjehotel, een Scheveningse gevangenis waar talloze verzetsmensen hebben vastgezet, verbouwt men momenteel tot herinneringscentrum. Een aantal jaren gele-

den al is er een glazen kap over de villa van de kampcommandant van Westerbork geplaatst met als doel deze te behouden. Vorig jaar verstrekke de gemeente Apeldoorn een subsidie om de voormalige bunker van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart waterdicht te maken, zodat deze niet alleen een verleden heeft, maar ook een toekomst. De gemeente Rheden renoveerde een oude sporthal, gelegen op het statige landgoed Avegoor. Deze sporthal was tijdens de bezetting gebouwd toen het landgoed als *SS-Schule* fungeerde. De grondwerkzaamheden ter voorbereiding op de bouw werden verricht door Joodse dwangarbeiders. Zij werkten hier onder erbarmelijke omstandigheden. Drie van hen overleefden dit niet.

Een SS-school, een bunker, een NSB-muur, een gevangenis, een villa of een sporthal met een nabijgelegen Joods werkkamp. Locaties die aanzienlijk van elkaar verschillen, maar een gezamenlijk donker, fout, beladen of omstreden verleden delen. Het karakter van deze locaties uit zich op verschillende manieren. Een bouwwerk kan door de Duitse bezetter gebouwd zijn of gebruikt zijn. Een plek of gebouw kan ook beladen zijn door de gebeurtenissen die er hebben plaatsgevonden, met de bezettende macht als initiator hiervan. Eveneens zijn er locaties die herinneren aan het Nederlands nationaalsocialisme en daardoor voor veel mensen pijnlijk zijn. Samenvattend gaat het om gebouwen of locaties die verbonden waren aan het nationaalsocialisme of herinneren aan de Duitse bezetting en onderdrukking in 1940-1945. Een recent uitgevoerd inventariserend onderzoek naar beladen WO2-erfgoed in Gelderland laat zien om welke locaties dit concreet gaat en biedt tevens een uniek inzicht in de onderlinge samenhang tussen locaties. De aangemerkte locaties zullen binnenkort op een digitale waardenkaart worden gepubliceerd, inclusief beschrijving en bronselectie. Toepassingen worden overgelaten aan de toekomstige gebruikers: culturele instellingen, beleidsmakers, onderzoekers of onderwijsinstellingen.

Nationaalsocialisten in Gelderland

Gelderland kent een rijke en diverse oorlogsgeschiedenis. De Slag om Arnhem en de capitulatie in Wageningen, het zijn bekende en belangrijke momenten uit de Gelderse en nationale geschiedenis. Het zijn momenten die we vieren of die we herdenken. Er is daarentegen ook een duidelijke link tussen Gelderland en de NSB. De NSB bouwde hier zijn Nationaal Tehuis, waarvan de muur van Mussert het fysieke overblijfsel is. De keuze voor Lunteren was enerzijds praktisch van aard, anderzijds had de Veluwe voor de NSB ook een ideologische en historische waarde. Ze beschouwde de ongerepte Veluwe als plek waar de ziel van het ‘oude volk’ nooit verloren was gegaan. Het is dan ook niet verrassend dat de NSB zich ook op andere plekken in de provincie manifesteerde. In Beekbergen diende het Troelstra-oord als locatie waar veelvuldig nationaalsocialistische organisaties samenkwamen en onder meer een drukbezocht propagandakamp werd gehouden. Elders in Gelderland, in Nijmegen en Ellecom, richtte de beweging de enige twee NSB-kindertehuizen van het land op. Kinderen van NSB’ers tussen de zeven en veertien jaar konden hier enkele weken verblijven. Er werd veel aan sport en spel gedaan en er was aandacht voor de ideologische vorming van de kinderen. In Ellecom bevond zich vanaf mei 1941 de eerder genoemde SS-Schule.

De SS was een nationaalsocialistische paramilitaire organisatie en werd gezien als elite-eenheid. Op landgoed Avegoor werden Nederlandse SS-mannen gedurende enkele weken opgeleid. Ook konden hier zogenaamde pistoolleergangen gevolgd worden. Gedurende de training kleedden de cursisten zich in SS-uniform. De focus van de school lag op ideologische vorming, lichamelijke

oefening en een lichte militaire training. Naast deze opvallende locaties was de NSB op veel meer plekken aanwezig. Elke stad en elk dorp hadden wel een NSB-kringhuis. In Doetinchem opende Anton Mussert in 1941 een NSB-districtshuis. In Wageningen waren nationaalsocialistische studenten verenigd in het, landelijk georganiseerde, Nationaal-Socialistisch Studentenfront. De Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie vestigde een afdeling in Arnhem en opende hier de eerste NSB-moederschool.

Bezettingsbestuur

Minder bekend is dat ook veel Duitse topnazi’s en een deel van het collaborerende bezettingsbestuur zich vanaf begin 1943 verplaatsten van Den Haag naar de Veluwe. Apeldoorn was voorbestemd als nieuwe regeringsstad. Ook in Arnhem en Nijmegen kwamen instanties terecht, zoals de Hoge Raad en de *Ordnungspolizei*. De departementen namen hun intrek in de vele statige

‘De NSB beschouwde de ongerepte Veluwe als plek waar de ziel van het “oude volk” nooit verloren was gegaan’

huizen die Apeldoorn rijk is. Dit verklaart hoe een schuilbunker van Arthur Seyss-Inquart in de voortuin van een witte villa aan de Loolaan terecht kon komen. Apeldoorn kent nog een plek die refereert aan een donker, in dit geval zwart, verleden: Het Apeldoornsche Bosch. Deze Joodse psychiatrische instelling werd door de Duitse nazi’s lange tijd gevrijwaard van deportatie. Tot de nacht van 21 op 22 januari 1943. 1300 patiënten ►

1 Deze ontwikkeling is onderdeel van een bredere tendens waarbij de donkere, beladen kanten van onze oorlogsgeschiedenis steeds meer aandacht krijgt.

De BMW van Hanns Albin Rauter werd vlak bij de buurtschap Woeste Hoeve met ruim 200 kogels doorzeefd. Rauter raakte zwaargewond, zijn chauffeur en zijn adjudant overleefden de aanslag niet. Als represaille werden later 263 gevangenen gedood, waarvan 117 op 8 maart 1945 bij Woeste Hoeve. Een monument herinnert aan deze massa-executie.
 Rechterpagina: De bunker van Seyss-Inquart voor zijn voormalige kantoor aan de Loolaan in Apeldoorn wordt blootgelegd.

en een deel van het verplegend personeel werden vanaf Apeldoorn rechtstreeks naar Auschwitz gedeporteerd. Niemand overleefde. Na het vertrek van de Joodse inwoners namen nationaalsocialistische instanties hun intrek in de vrijgekomen panden. Eenzelfde mechanisme trad overigens in werking bij de huizen die vrijkwamen als gevolg van deportatie van de Joodse eigenaren en hun gezinnen. Veel NSB'ers profiteerden hier economisch van. Een deel van de inventaris van Het Apeldoornsche Bosch kwam, volgens verschillende bronnen, in het Berchmanianum terecht. In dit jezuïetenklooster in Nijmegen bereidde de SS vanaf 1942 in het diepste geheim een *Lebensbornheim* voor: een kliniek die plaats moest bieden aan ongehuwde, zwangere en bovenal arische vrouwen. SS-mannen werden aangemoedigd om zuiver nageslacht te verwekken en de zwangere vrouwen konden hier hun kind ter wereld brengen. In tegenstelling tot tehuizen in Duitsland en Noorwegen is het enige *Lebensbornheim* van Nederland niet in gebruik genomen.

Lieflijke boerderijen

Ook het Duitse leger, de Wehrmacht, maakte gebruik van deze vrijgekomen panden om bijvoorbeeld officieren te huisvesten. Grote gebouwen, zoals kloosters en scholen, werden gevorderd om manschappen onder te brengen. Vanzelfsprekend waren alle Nederlandse kazernes in beslag genomen voor ditzelfde doel. Stukken grond werden gevorderd voor het begraven van Duitse doden. In Wezep verrees een eigen Duitse kazerne, in Hierden en Horst werden schietbanen aangelegd en vanuit de bossen rond het Gelderse Laren werden plotseling V1's afgeschoten. Voor deze vliegende bommen waren speciale lanceerbanen aangelegd. Bij Deelen bouwde de bezetter een klein militair hulpvliegveldje om tot het grootste Duitse militaire vliegveld van Nederland. Veel

legeringsgebouwen waren volgens de Duitse *Heimatstil* gebouwd, waardoor ze niet opvielen in de omgeving. De gebouwen zagen (en zien) eruit als lieflijke boerderijtjes, maar hadden dikke muren en plaatstalen luiken. In 1943 werd de Diogenes-bunker opgeleverd, gelegen aan de rand van het vliegveld. In deze immense bunker, de grootste van Nederland, vestigde zich het commandocentrum van het vliegveld. Ook elders in de provincie verrezen bunkers, zoals in het Valkhofpark in Nijmegen en langs de *Pantherstellung*. Deze Duitse verdedigingslinie bestond uit 24 bunkers, tankgrachten en loopgraven en was bedoeld om de geallieerde opmars te stuiten. Voor de aanleg van deze, en andere, Duitse bouwwerken werd gebruikgemaakt van dwangarbeid. Maar al te vaak echter waren ook Nederlandse aannemers bereid om hun medewerking te verlenen.

Executies

Naast de militaire aanwezigheid, collaboratie, de Jodenvervolgung en instanties gerelateerd aan het Duitse gezag kunnen onder beladen WO2-erfgoed ook locaties vallen die herinneren aan geweld en onderdrukking. Gelderland kent er talloze. Bij Woeste Hoeve vond de grootste massa-executie op Nederlandse bodem plaats. Als represaille op een actie van het verzet waarbij *Höhere SS- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter zwaargewond raakte en twee anderen overleden, werden hier op 8 maart 1945 117 mensen gevangenen geëxecuteerd. Ook Putten kreeg te maken met een ongekend zware represaillemaatregel, waarbij het grootste deel van de mannelijke bevolking werd weggevoerd naar concentratiekampen en ruim honderd huizen werden platgebrand.

'Beladen erfgoed biedt de mogelijkheid om gesprekken aan te gaan over indoctrinatie, daderschap, radicalisering, oorzaken en gevolgen, morele dilemma's, propaganda of vervolging'

Beide gebeurtenissen hebben nationaal veel aandacht gekregen vanwege het excessieve geweld dat de bezetter hier tentoonspreidde. Andere executies in Gelderland vonden onder meer plaats in Tiel, Hattem, Arnhem en Apeldoorn. Aan de Utrechtsestraat in Arnhem bevond zich het 'meest gevreesde huis' van die stad: de *SD Aussenstelle Arnhem*. De Sicherheitsdienst opereerde landelijk en hield zich met name bezig met de opsporing van verzetsmensen en Joden. Deze opsporingspraktijken gingen vaak gepaard met mishandeling. Na de Slag om Arnhem splitste de Arnhemse afdeling zich op. Een deel kwam

2 Veel van de genoemde gebouwen bestaan nog, op enkele uitzonderingen na.

terecht in Velp waar de eenheid leiding gaf aan verschillende executies. Een andere groep, onder bevel van de beruchte Ludwig Heinemann, liet een spoor van terreur en executies achter in de Achterhoek. Dit spoor is te volgen middels gevangissen, executieplekken en villa's die dienst deden als hoofdkwartier. Beide groepen ontmoeten elkaar begin 1945 weer in Lunteren, in villa De Wormshoef. Vanuit deze villa, nu een restaurant, voerden zij opnieuw een waar schrikbewind. Ook Apeldoorn kreeg een eigen SD-villa aan het Oranjepark. De plek vormde de uitvalbasis van diverse executies in de omgeving.

Verhalenlandschap

Deze locaties vormen slechts een fractie van het onderzoek.² Er is een Gelders verhalenlandschap ontstaan, waarbij locaties gekoppeld zijn aan verhalen en bronnen. Deze kaart biedt een uniek, maar vanzelfsprekend nooit volledig, overzicht van plekken met een beladen verleden en geeft inzicht in de samenhang en diversiteit tussen deze locaties. Juist in deze tijd waarin de oorlog verder weg komt te staan, ooggetuigen wegvallen en de maatschappelijke tegenstellingen groot zijn, is het belangrijk om een fysieke plek te hebben om toekomstige generaties aangehaakt te houden. Door leerlingen te wijzen op locaties in hun eigen omgeving wordt de oorlog tastbaarder en zichtbaarder. Een fysieke plek, met originele elementen, spreekt meer dan monumenten, musea, geschiedenisboeken kunnen. Door specifiek donker erfgoed in de spotlight te zetten geven we ook dit verleden een toekomst. Wanneer we aandacht geven aan dergelijke gebouwen kan het lijken alsof een fout verleden verheerlijkt wordt. Niemand wil daders tot helden maken. Beladen plekken kunnen echter functioneren als herinnering of waarschuwing. De waarde van vrijheid wordt kostbaarder wanneer men ook weet hoe onvrijheid eruit ziet en kan ontstaan. Deze invalshoeken zijn juist in de huidige samenleving, waarin discriminerende sentimenten net onder de oppervlakte liggen, bijzonder actueel. Beladen erfgoed biedt bij uitstek de mogelijkheid om gesprekken aan te gaan over indoctrinatie, ouderschap, radicalisering, oorzaken en gevolgen, morele dilemma's, propaganda of vervolging. De locaties op de kaart tonen verschillende niveaus van betrokkenheid of ouderschap aan. Hoe verhouden een Nederlandse collaborateur, een opdrachtgever of een uitvoerder van een executie zich tot elkaar? Wanneer is het moment dat morele grenzen worden overschreden? Wat doe je als de overheid je vijand is? Zijn er parallele situaties anno nu? Welke betekenis heeft dit verleden voor het heden en voor de toekomst? Door ook aandacht te besteden aan dit andere perspectief kan er een completer, en tegelijk complexer, besef ontstaan over de Tweede Wereldoorlog. ■

De bunker van Seyss-Inquart

Rijkscommissaris Seyss-Inquart (1892-1946) legde direct verantwoording af aan Adolf Hitler en was daarmee de hoogste Duitse autoriteit in Nederland. Nadat vele andere instanties en departementen hem al waren voorgegaan, verscheen Seyss-Inquart zelf na Dolle Dinsdag in Apeldoorn. Hij hield samen met *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* Friedrich Wimmer kantoor in een witte villa aan de Loolaan, op steenworp afstand van Paleis het Loo. Beide mannen woonden in Beekbergen. In de voortuin van de villa was, ter voorbereiding op zijn komst, een schuilbunker gebouwd. De bunker was voorzien van een telefooncentrale en bood Seyss-Inquart een plek om te werken en te overnachten. Het is niet bekend hoe vaak hij gebruikmaakte van de bunker.

Na de oorlog werd de bunker in de zomermaanden opengesteld voor publiek. Er werden spotprenten op de muur aangebracht en allerhande nazi-attributen tentoongesteld. De spotprenten verhaalden over de levensloop van deze nazitopman. Ook staat hij afgebeeld samen met Anton Mussert en Adolf Hitler, als een sijsje (zangvogeltje) in een kooitje, of zittend op het toilet.

Daarnaast was de inrichting zoveel mogelijk in oude staat teruggebracht. De bunker groeide in korte tijd uit tot de publiekstrekker van de Veluwe. Veel mensen brachten een bezoek aan de 'foute' bunker omwille van het goede doel: opbrengsten voor Stichting 40-45. In 1953 hadden reeds een half miljoen mensen de ingerichte bunker bezocht. In 1956 werden, vanwege teruglopende bezoekersaantallen, de deuren gesloten. In de jaren die volgden overwoekerde klimop de bunker en werd hij sporadisch opengesteld. In 2017 is een start gemaakt met de restauratie van de echte bunker, zodat deze in de toekomst op verzoek opengesteld kan worden voor middelbare scholieren. De spotprenten en een deel van de inrichting zijn nog aanwezig.

Websites

www.wo2gld.nl – Netwerk van organisaties rond de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in Gelderland.

www.debunkervan6eneenkward.nl – Organisatie die zich inzet voor behoud van de bunker van Seyss-Inquart.

www.joodsmonument.nl – Digitaal monument voor alle omgekomen Joden uit Nederland in de Tweede Wereldoorlog.

www.oorlogsbronnen.nl – Kenniscentrum over de Tweede Wereldoorlog.

www.ikme.nl – Indicatieve kaart militair erfgoed, toont de (verwachte) ligging van onder- en bovengrondse militaire locaties.

Zijn wie je wilt zijn

Geertruida Kapteyn-Muysken, een meisje dat wilde leren

Publicist en vrijdenker word je niet zomaar, zeker niet als vrouw in de negentiende eeuw. Toch lukte het Geertruida Kapteyn-Muysken, met wat geluk en doorzettingsvermogen. Haar biografie Maite Karsenberg beschrijft de weg die de jonge Geertruida bewandelde.

Maite Karsenberg is schrijfster en historica. Ze werkt momenteel aan een biografie over het leven en werk van vrijdenkster en publiciste Geertruida Kapteyn-Muysken.

Stel, je bent een welgesteld tienermeisje in het Nederland van omstreeks 1870 en je doet niets liever dan lezen, leren en studeren. Probleem: na de lagere school zijn de mogelijkheden om verder te leren beperkt, althans, voor meisjes. Ja, je kon eventueel naar een 'Franse school', maar die waren veelal van zeer laag niveau, met een lesprogramma dat uit Frans, handwerken en wat oppervlakkige algemene ontwikkeling bestond. Meer had je als toekomstig echtgenote, moeder en hoofd van de huishouding nu eenmaal niet nodig, vond men. Als er echt veel geld ter beschikking was, dan behoorde een kostschool nog tot de mogelijkheden, maar ook die waren er vooral op gericht om meisjes 'tot deugdzame, plichtsgetrouwe en beschaafde vrouwen te vormen'.¹ Als slim, leergierig meisje kon je dus haast geen kant op.

Geertruida Kapteyn-Muysken (1855-1920) was zo'n meisje, maar ze had het grote geluk in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw in Haarlem te wonen. Daar opende in 1867, na een lange maatschappelijke discussie over meisjesonderwijs en dankzij de nieuwe wet op het openbaar onderwijs, de eerste Middelbare Meisjes School

Leraressen en leerlingen op de binnenplaats van de MMS in Haarlem ter ere van het zestigjarig bestaan, september 1927. Foto: Adrianus Peperkamp. Collectie Noord-Hollands Archief.

(MMS). Geertruida was toen twaalf jaar oud. Van wanneer tot wanneer ze precies het vijfjarige traject doorliep is niet duidelijk – de dagboeken en brieven die van haar zijn overgebleven gaan slechts terug tot 1878 – maar wat we wel weten is dat ze met waardering terugkeek op die tijd. De school, gelegen achter de hortus botanicus in de stille Jacobijnenstraat, moet een verademing voor haar zijn geweest, net als voor veel andere meisjes, die vanuit het hele land kwamen. Ze kregen er gedegen les in Nederlandse, Franse, Engelse en Duitse taal- en letterkunde, wiskunde, natuurkunde, scheikunde, geschiedenis, aardrijkskunde, boekhouden en tekenen. Een leerlinge schreef later over directrice en lerares Frans Hendrika von Schubertz: 'Zij doceerde op een voor mij nieuwe manier, 'n beetje academisch. Zij pakte iets van grammatica of literatuur, legde er de logica en het schoone van uit en wekte den lust op tot verdere bestudeering van het geval.'²

Passie voor leren

Geertruida, die zou uitgroeien tot een breed ontwikkelde publiciste en geëngageerd vrijdenkster, vond in de MMS de basis voor haar levenslange liefde voor lezen en zelfontwikkeling. Bovendien bracht de school haar in contact met leeftijdgenootjes met eenzelfde passie voor leren. Samen met haar beste vriendin Martha van Vloten, de oudste dochter van de beruchte progressieve criticus, publicist en letterkundige Johannes van Vloten, moet ze uren over de lesstof, de leraren en hun belevenissen in de klas gepraat hebben.

Huwelijkskandidaat

Maar de MMS gaf geen toegang tot de universiteit. Je kreeg wel een eindexamen, plechtig uitgereikt in aanwezigheid van de leden der Commissie voor Middelbaar Onderwijs (allemaal mannen), maar vervolgens was het als jonge vrouw vooral zaak om een geschikte huwelijkskandidaat te vinden; echte 'geleerdheid' was nu eenmaal aan mannen voorbehouden. Toch liet Geertruida het er niet bij zitten. Ze riep de hulp in van twee oudere figuren uit het intellectuele milieu: Helena Mercier en Willem Doorenbos, die beiden als een mentor voor haar zouden zijn. Helena Mercier (1839-1910) had tot haar grote frustratie niet de mogelijkheid gehad zich na de lagere school verder te ontwikkelen, maar publiceerde vanaf 1870 een indrukwekkende reeks artikelen over emancipatie van vrouwen en arbeiders. Ze schoonde zichzelf, brak met de kerk en kwam op voor de belangen van vrouwen. Geertruida was 23 toen ze Mercier haar eerste brief schreef, naar aanleiding van de artikelen die ze van haar had gelezen: 'Het is reeds sinds lang mijn innige wensch mij in zoodanige richting, als gij aangeeft, verder te kunnen ontwikkelen; sinds ik de middelbare school verliet, was het steeds mijn streven, mijne studies (...) zooveel mogelijk bij te houden.' Ze leest zoveel ze kan, schrijft ze, maar het is niet genoeg: 'meer en meer kom ik tot de overtuiging, dat ik zoo geheel alleen voortwerkende niet veel verder kán komen.' Ze vraagt Mercier om informatie over hoe ze bij de universiteit wellicht verder kan studeren. 'Worden de voordrachten der professoren reeds bezocht door jonge meisjes? Want ik zou mij niet gaarne geheel alleen op den voorgrond plaatsen.'³

Maatschappelijk debat

De universiteit werd het niet – daar was Geertruida wellicht te timide voor, gezien bovenstaande woorden, en bovendien waren haar ouders al jaren overleden en kon zij dus niet rekenen op de steun van een daadkrachtige vader, zoals Aletta Jacobs dat kon. Maar Mercier verwees Geertruida ook niet naar de universiteit; ze stelde voor privélessen te nemen, en wel bij de markante leraar en letterkundige Willem Doorenbos (1820-1906). Hij gaf Nederlands en geschiedenis op de hbs in Amsterdam en was de grote inspiratiebron voor de jonge mannen die later bekend zouden worden als de Beweging van Tachtig. Maar hij zette zich als vooruitstrevend en vrijzinnig denker ook in voor vrouwenemancipatie. Geertruida volgde van 1878 tot 1880 met veel plezier privélessen bij hem. Jaren later, op 11 mei 1892, noteerde ze in haar dagboek naar aanleiding van een stuk getiteld 'De jongste Hollandse letterkunde' waar ze mee bezig was: 'ik leef zoo in herinnering gaarne in die heerlijke periode van 14 jaren geleden – en ik kon zoo mooi aanduiden, hoe Doorenbos veel invloed

had toen op het jongere geslacht; zoo gaarne zou ik geven dien mentor alle eer, die hem toekomt.'⁴ En ook de grote invloed van Mercier zou ze tegen het einde van haar leven nog beschrijven: '[Helena Mercier] gevoelde hoe, even als in haarzelve, bij vele harer lotgenooten de behoefte was wakker geworden om zichzelf te zijn, om in staat te worden gesteld, datgene te worden, waarheen aanleg en begaafdheid drong, om zich op te maken uit haar schuilhoek aan den huiselijken haard en deel te gaan nemen aan het leven in ruimer kring. (...) Zij wees erop hoe het hooger onderwijs moest worden opengesteld. (...) Geschoold vrouwelijk inzicht, geschoold vrouwelijk beleid was noodig in het gezin en in de samenleving.'⁵

'Ze was iemand die zich op gelijke voet kon verstaan met de denkers en schrijvers van haar tijd, zowel op nationaal als op internationaal niveau'

Dat laatste was een overtuiging die altijd zou doorklinken in het werk van Geertruida Kapteyn-Muysken. Dankzij de MMS, de steun van Mercier en de privélessen van Doorenbos kon ze zijn wie ze wilde zijn: iemand die meedacht over de samenleving, die zich met talloze artikelen mengde in het maatschappelijk debat, die zich op gelijke voet kon verstaan met de denkers en schrijvers van haar tijd, zowel op nationaal als op internationaal niveau, iemand zelfs met een 'bijna universele kennis van de geestelijke en sociale stroomingen van onzen tijd', kortom: een geleerd mens, zoals alle meisjes en vrouwen dat moeten kunnen zijn.⁶ ■

Links: Geertruida Muysken in 1880. Collectie IAV-Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis. Onder: Willem Doorenbos in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Collectie Literatuurmuseum.

¹ Karen den Dekker e.a. ed., *Een tien voor vijftig. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS* (Zutphen 1992), 57.

² Noord-Hollands Archief, archiefnummer 3000, inv. nr. 10058. Stukken ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de Middelbare School voor Meisjes te Haarlem, 1927.

³ Archief Geertruida Kapteyn-Muysken, inv. nr. 57, brief Geertruida Kapteyn-Muysken aan Helena Mercier, 11 april 1878.

⁴ Archief Geertruida Kapteyn-Muysken, inv. nr. 55, dagboek 2, 11 mei 1892.

⁵ G. Kapteyn-Muysken, 'Een heilige van den nieuwen tijd', in: Helena Mercier, *Verbonden schakels* (Haarlem 1911), vii-xxvii, aldaar x.

⁶ B. Reyndorp, 'Een groot idealiste die van ons heenging (Geertruida Kapteyn-Muysken)', in: G. Kapteyn-Muysken, *Revolutie en wedergeboorte* (1921), 129.

Nieuwe syllabi aangepast

Jan van Miert is clustermanager maatschappijvakken havo/vwo bij het CvTE.

In 2017 startte een commissie met de samenstelling van nieuwe syllabi voor de eindexamens geschiedenis op havo en vwo. Opdracht van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) was om de bestaande historische contexten tegen het licht te houden en zo nodig te wijzigen of te vervangen. Daarbij vormde het examenprogramma met de tijdvakken en kenmerkende aspecten als kader. De syllabuscommissie bestond uit een groep docenten, deels afgevaardigd door de VGN, vertegenwoordigers van Cito en SLO en werd voorgezeten door lector/vakdidacticus Hanneke Tuithof.

Het CvTE-rapport *Meer en minder tegelijk. Adviezen van docenten voor 'groot onderhoud' aan de syllabus geschiedenis havo/vwo* (2016) moest een uitgangspunt voor de commissie zijn, aangevuld met op andere wijze verzamelde ervaringen van docenten en leerlingen. De belangrijkste vertrekpunten waren:

- de wens om het verschil tussen de examens havo en vwo, en daarmee ook de contexten, zichtbaar te vergroten;
- de wens om meer contemporaine geschiedenis in de syllabus een plek te geven;
- de wens om aandacht te besteden aan niet-westerse geschiedenis;
- de wens om historische contexten te construeren waarin een langer uitgesponnen ontwikkeling (door de tijdvakken heen) centraal staat.

De syllabuscommissie heeft enige maanden intensief gelezen, geschreven en overleg gevoerd. Tussentijds werden ook experts gevraagd een voorzet voor teksten te doen. Uiteindelijk kwam de commissie tot zeven nieuwe of herziene

contexten. Deze zullen de basis vormen voor het centraal examen geschiedenis vanaf 2021 (havo) en 2022 (vwo).

Deze contexten zijn:

Havo

Het Britse rijk 1620–1900

Duitsland in Europa 1918–1991

Nederland 1948–2008

Vwo

Steden en burgers in de Lage Landen 1050–1650

Verlichting 1650–1900

China 1842–2001

Duitsland in Europa 1918–1991

Voor beide syllabi hebben we in februari van dit jaar een veldraadpleging gehouden. Maar liefst 150 docenten reageerden. De belangrijkste uitkomsten van de raadpleging waren:

- Beide conceptsyllabi zijn duidelijk wat vorm betreft en doen inhoudelijk recht aan het examenprogramma. Ze voldoen als hulpmiddel voor docenten om hun leerlingen voor te bereiden op het centraal examen;
- Voor havo vindt een meerderheid van de respondenten (64 procent) het niveau van de historische contexten goed en soms gemakkelijk. Een flinke minderheid (36 procent) geeft echter 'te moeilijk' als beoordeling. Ook vindt een forse minderheid (41 procent) de lesstof van de contexten te omvangrijk;
- Voor vwo zijn docenten in overgrote meerderheid (81 procent) positief over het niveau van de contexten. Wat betreft omvang van de stof is het merendeel van de docenten positief. Een minderheid (30 procent) beoordeelt deze echter als te omvangrijk;

- Docenten gaven een grote variëteit aan inhoudelijke opmerkingen; een aantal daarvan is verwerkt in de definitieve tekst van de syllabus.
- Het merendeel van de docenten gaf aan zich deze nieuwe contexten op tijd eigen te kunnen maken om erover les te geven. Een deel (18 procent) van de docenten achtte zich hiertoe niet in staat.

Deze uitkomsten van de veldraadpleging zijn uitgebreid besproken door de commissie en leidden tot inhoudelijke veranderingen aan de syllabi. De belangrijkste aanpassingen zijn:

- Van enkele contexten is de structuur verbeterd door nieuwe formuleringen voor de leidende vragen of een betere aansluiting van de tekst bij de leidende vragen;
- Bij havo is op diverse plaatsen in de syllabus geschrapt om tegemoet te komen aan de docenten die het niveau van de contexten als te hoog en de hoeveelheid stof als te omvangrijk beoordeelden. Met name de context ‘het Britse rijk’ is kleiner van omvang geworden door in elke deelcontext gericht één regio aan bod te laten komen in plaats van meerdere regio’s.
- Het uitgangspunt was (en daar is eerder ook zo in *Kleio* over gecommuniceerd) dat de context ‘Duitsland in Europa’ dezelfde inhoud zou hebben voor havo én vwo. Hier is de commissie op teruggekomen. In de tekst voor havo zijn enkele passages geschrapt in deelcontext 2 en 3. In de syllabus vwo is aangegeven welke passages *niet* voorkomen bij havo maar wél CE-stof zijn voor vwo.
- Voor vwo is de context ‘Steden en burgers in de Lage Landen 1050–1650’ gewijzigd door de leidende vragen aan te passen en de tekst in te korten. In de context ‘Verlichting 1650-1900’ is een aantal voorbeelden vervallen. Op deze manier verwacht de commissie tegemoet te kunnen komen aan de groep docenten die zich kritisch

toonde over de omvang van de contexten.

- Een deel van de docenten gaf aan het moeilijk te vinden om zich de nieuwe contexten tijdig eigen te maken. De syllabuscommissie verwacht hieraan tegemoet te komen door de inperking van enkele historische contexten. Verder is in de syllabus voor de nieuwe contexten een berede-nerde literatuurverwijzing als bijlage opgenomen. Bovendien richten diverse universiteiten hun nascholingsaanbod voor geschiedenis op de nieuwe contexten in de syllabi. Langs de weg van nascholing of het lezen van vakliteratuur moet het voor docenten mogelijk zijn om zich in de komende twee schooljaren voor te bereiden op het nieuwe programma.

De nieuwe contexten worden voor het eerst geëxamineerd in 2021 (havo) en 2022 (vwo). De PTA’s van de leerlingen die in augustus 2019 starten dienen hierop te worden aangepast. SLO komt dit schooljaar met nieuwe handreikingen voor het maken van PTA’s voor beide stromen. CvTE en Cito zullen oefenexamenvragen bij de nieuwe contexten ontwikkelen. Deze komen in de loop van 2020 beschikbaar.

Een verantwoording van het werk van de syllabuscommissie is gepubliceerd in *Kleio* 1 (februari 2018). Deze verantwoording is geschreven vóór de veldraadpleging van februari/maart 2018. Zoals hierboven aangegeven heeft de veldraadpleging tot enkele wijzigingen in de syllabustekst geleid. De passage in dat artikel over de identieke inhoud van de context ‘Duitsland’ voor havo en vwo is daarmee niet langer actueel.

De syllabuscommissie en het CvTE verwachten dat met deze nieuwe syllabi de inhoud van de centrale examens beter aansluit bij de wensen die bij een grote meerderheid van docenten leven en gelegenheid geven aan boeiend en uitdagend geschiedenisonderwijs. ■

13,8 miljard jaar in één schooljaar

Big History is complementair aan het vak geschiedenis

Het multidisciplinaire vak Big History wordt nu zo'n tien jaar in het voortgezet onderwijs gegeven, inmiddels al op 25 scholen. Pim Renou sprak de docenten die er in Nederland mee begonnen zijn, Constance van Hall en Joris Burmeister.

Pim Renou is bestuurslid van de VGN en lid van de commissie Wereldgeschiedenis.

Kunnen jullie je voorstellen?

Constance: 'Ik ben Constance van Hall. Ik geef nu tien jaar les in de vakken filosofie en Big History. Ik heb geschiedenis en filosofie gestudeerd aan de UVA. Mijn passie was altijd ideeëngeschiedenis. Ik heb ook eerst psychologie gestudeerd, maar dat heb ik niet afgemaakt. Wel heb ik er heel veel aan gehad, vooral wat ik heb geleerd over menselijk gedrag. Filosofie, psychologie en geschiedenis komen heel mooi samen in Big History.'

Joris: 'Ik ben Joris Burmeister. Ik heb aan de UVA gestudeerd en in diensttijd ben ik militair historicus geworden. Daarna heb ik de route van Alexander de Grote en de zijderoute afgeleid. Ik ben altijd een historicus van de grote verbanden geweest. Dat heb je ook bij de zijderoute. Het gaat niet alleen om zijde, het gaat om geloof, om klimaat, om ziektes. Inmiddels geef ik een jaar of twintig les.'

'Je begeeft je op terreinen waar je geen klap verstand van hebt en dat is het mooie'

Jullie zijn in Nederland als eersten begonnen met Big History als vak in het voortgezet onderwijs. Inmiddels zijn er tientallen scholen die het vak aanbieden. Wat is Big History?

Constance: 'Big History is de *origin story* van ons als mens in acht grote stappen. Het laat zien wat ons allemaal verbindt en welke geschiedenis van 13,8

miljard jaar wij met elkaar delen.'

Joris: 'En bij elk van die acht stappen is er elke keer weer een nieuwe vorm van complexiteit in de kosmos. Dat is anders dan historici gewend zijn, waar eigenlijk de cesuur uitsluitend bepaald wordt door de mens. Bij Big History hebben wij dus niet zo'n discussie over of je de middeleeuwen in 313 moet laten beginnen.'

Welke vaardigheden worden aangeleerd bij Big History en heb je daar ook wat aan bij geschiedenis?

Constance: 'Er zijn vaardigheden waar we heel trots op zijn als Big History-sectie zoals de claim testers (zie kader).'

Joris: 'Wij verwerken deze Big History-vaardigheden ook in reguliere geschiedenistoetsen. Daar vraag ik soms: weeg de betrouwbaarheid van een bron en gebruik daarbij de claim testers.'

Constance: 'Ook in de loop van de geschiedenis zie je veranderen wat mensen accepteren als onderbouwing van een

Claim testers

Intuïtie - Het voelt goed.

Autoriteit - Vertrouwen op een autoriteit.

Logica - Systematisch redeneren.

Empirisch bewijs - Verifieerbare informatie.

Constance van Hall en Joris Burmeister.
Foto: Pim Renou.

bewering. Eerst waren mensen bezig met godsbewijzen op basis van een kerkelijke autoriteit. Toen de verlichting kwam, kon je logica en empirisch bewijs gaan gebruiken, los van wat de kerk dacht. En dat is wat we tot nu toe doen in de wetenschap. Je hebt de logische theorie en de empirische metingen nodig en pas dan is iets bewezen. Om een voorbeeld te noemen: Einstein bedenkt de relativiteitsleer. Dat is prachtig. Maar pas als decennia later gemeten wordt dat licht afbuigt tijdens een zonsverduistering, dan is het bewezen en pas dan wordt het voor waar aangenomen.'

Is er meer overlap tussen geschiedenis en Big History?

Constance: 'Voor een deel behandel je dezelfde stof, maar vanuit andere perspectieven. Hoe kan het nou dat 190.000 jaar geleden opeens mensen besluiten om te blijven zitten waar ze zitten en hutjes te bouwen en niet meer achter dieren te rennen? En hoe kan het nou dat op verschillende werelddelen die niet met elkaar in contact stonden min of meer tegelijkertijd hetzelfde idee ontstaat? Waarom is er niemand 50.000 jaar eerder? Mensen hebben nog zoveel prehistorische neigingen, dat eigenlijk de vraag is: kunnen wij dit wel? Dus je kijkt heel anders, maar je hebt het wel over dezelfde dingen. Maar Big History vliegt dat heel anders aan dan het vak geschiedenis en is daardoor complementair. Ik zou het een niet voor het ander willen inwisselen.'

Joris: 'En er zijn meer grote vragen waar Big History een antwoord op probeert te vinden. In Europa is die landbouwrevolutie een vlieg-wiel geweest om steeds grotere stappen te nemen. Hoe kan het dan dat bepaalde culturen in Midden-Amerika na de landbouwrevolutie alsnog verdwijnen en overwoekerd worden door regenwoud? Ook zonder enige 'hulp' van de Spanjaar-

Acht stappen Big History

1. De big bang
2. Sterren lichten op
3. Nieuwe elementen
4. Aarde en het zonnestelsel
5. Leven op aarde
6. Collectief leren
7. Agrarische revolutie
8. Moderne revolutie (IR)

den. Voor die culturen lijkt de landbouwrevolutie dus niet zo'n beslissende stap.'

Wat hebben leerlingen aan Big History?

Joris: 'Het is de oude bildung, maar dan breder dan alleen het cognitieve. Dit zie je doordat we leerlingen van alle profielen Big History laten volgen.'

Constance: 'Leerlingen zeggen tegen ons: "We snappen nu eindelijk hoe alles samenhangt en hoe een vak zich verhoudt tot andere vakken." Daarnaast merk ik qua vaardigheden ook dat ze steeds makkelijker wisselen tussen kleine en grote tijdschalen. Dat leerling kunnen in- en uitzoomen en daarbij kunnen putten uit verschillende disciplines.'

Is Big History ook typisch iets van deze tijd?

Joris: 'Ik denk dat dit wel iets is dat deze tijd echt nodig heeft. Je ziet overal in de wetenschap en de politiek dat iedereen overal doorheen aan het zappen is en de grote lijn niet kent. Je kunt tegenwoordig op een verkeerde manier eclecticus zijn. Je haalt dingen uit zijn verband en dat loont. Als je het verband ziet, dan doe je dat minder snel. Big History kan zorgen voor verbinding in deze gepolariseerde tijd.'

Constance: 'Wereldgeschiedenis zou dat ook heel goed kunnen. Dat heeft dezelfde boodschap, maar het kijkt wat korter. Het kijkt niet naar de geschiedenis van het hele universum, maar vanaf het ontstaan van homo sapiens.'

Dat neemt niet weg dat het ook heel goed laat zien wat ons als mensen allemaal bindt.'

Wat verbindt wereldgeschiedenis met Big History?

Constance: 'Wij kijken op grotere schalen en gaan op zoek naar connecties. Dat zorgt ervoor dat je na Big History verder inzoomt op de geschiedenis van de mens. Wij behandelen nu alle acht de stappen van Big History (zie kader) in 4-vwo, zodat je 13,8 miljard jaar in één jaar vertelt. Daarna zoomen we in en doen we in 5-vwo een jaar wereldgeschiedenis.'

'Iedere bevlogen docent kan Big History geven, maar we hebben stiekem graag historici'

Kan iedereen dit vak geven?

Constance: 'Ja, iedere bevlogen docent kan dit geven, maar we hebben stiekem graag historici. Omdat het verhalende aspect in dit vak zo groot is. En er is een type docent die daar altijd fantastisch in is, en dat is de historicus.'

Wat is de toekomst van het vak Big History?

Joris: 'Wij hopen dat het een olievlek blijft, ten bate van de leerlingen en het lesplezier. En dat het zich steeds uitbreidt. Je wenst het vak niet alleen leerlingen op andere scholen toe, maar ook andere docenten. Je begeeft je op terreinen waar je geen klap verstand van hebt en dat is het mooie.' ■

Dit interview is gehouden naar aanleiding van een lezing van Constance en Joris tijdens een bijeenkomst van de commissie Wereldgeschiedenis van de VGN.

Verder lezen

Wil je zelf aan de slag met Big History? Constance van Hall schreef het boek *Big History*, of ga naar bighistoryproject.com.

Over geschiedenis en burgerschap

De vmbo-examens geschiedenis van 2018

Docenten vonden het examen GL/TL 2018-1 aan de moeilijke kant. Toch wijken de resultaten nauwelijks af van andere jaren. Hoe is het eerste vmbo geschiedenisexamen nieuwe stijl, waarbij staatsinrichting in het Historisch Overzicht geïntegreerd is, bevallen?

Peter Jager en **Huub Kurstjens** zijn toetsdeskundigen geschiedenis bij Cito voor respectievelijk de digitale en papieren examens geschiedenis vmbo (Peter.Jager@cito.nl en Huub.Kurstjens@cito.nl).

Rechterpagina: Dolle Mina protesteert op 25 juli 1973 in Den Haag tegen de voorschriften van de rooms-katholieke kerk over geboortebeperving. Foto: Anefo/Mieremet, Nationaal Archief.

Dat was even schrikken: leerlingen die enthousiast de examenzaal verlieten! Als dat maar goed gaat, als ze maar goed gelezen hebben en als ze maar niet te lichtzinnig over de vragen gedacht hebben. Dat waren de eerste reacties van docenten na afname van het eerste examen gebaseerd op de vernieuwde syllabus, waarbij de staatsinrichting vanaf 1848 geïntegreerd is in het Historisch Overzicht. Niet de werking, maar de wording van staatsinrichting staat centraal. Deze benadering van staatsinrichting lijkt verdacht veel op wat in de komende jaren ‘burgerschapsonderwijs’ moet gaan heten en wat nu een belangrijk onderdeel van het vmbo-examenprogramma Geschiedenis en Staatsinrichting is geworden. Leerlingen op basis- en middelbare scholen moeten straks allemaal les krijgen over democratie, vrijheid, mensenrechten en de rechtsstaat.¹ Ook de ideeën die er leven bij Curriculum.nu

sluiten goed aan bij het nieuwe vmbo-examenprogramma. De volgende citaten illustreren dat: ‘Leerlingen leren van, door en over de basiswaarden die ten grondslag liggen aan de democratische rechtsstaat (zoals de Grondwet). Zij leren over de rechten en plichten die hieruit voortvloeien. (...) Leerlingen leren over historische contexten waar democratie en rechtsstaat uit zijn voortgekomen. Ze leren dat er andere bestuursvormen waren, zijn, en denkbaar zijn en hoe de rechtsstaat zich daartoe verhoudt.’² Aleid Truijens merkte in haar wekelijkse column in *de Volkskrant* op: ‘Hé, dat vak bestond toch al? En dan bedoel ik niet het wazige Burgerschapsvorming, maar dat andere, stokoude vak, waarbij je van alles leert over democratie, grondwet en staatsinrichting, over vrijheid van meningsuiting en mensenrechten, over de slavernij, de Holocaust, godsdienstoorlogen en ontkerkelijking. Geschiedenis heet dat vak.’³

De Dodendraad op de grens tussen België en Nederland, hier bij Sluis (Zeeuws-Vlaanderen). Een Duitse soldaat poseert als slachtoffer, 1915.

Positief-kritische reacties

Laten we teruggaan naar het examen vmbo-GL/TL. Dat werd door docenten positief-kritisch ontvangen.⁴ Positief omdat staatsinrichting mooi geïntegreerd was, de chronologische lijn duidelijk was, de tussenkopjes houvast gaven, het examen op niveau was, het niet verrassend was vergeleken met het voorbeeldexamen en wie goed geleerd had, beloond werd. Kritisch omdat er veel van de leesvaardigheid van leerlingen werd gevergd, enkele vragen niet eenduidig geformuleerd waren, de onderwerpen niet gelijkelijk aan bod kwamen en er nogal wat interpretatieverschillen mogelijk waren bij het correctievoorschrift. Een docent merkte op dat het geheel voor tachtig procent vergelijkbaar was met voorgaande jaren. Indien dat laatste het geval is, dan is er sprake geweest van een soepele overgang. De betrouwbaarheid en de standaarddeviatie zijn goed te noemen en ook de N-term (de normeringsterm) bevestigt het beeld van continuïteit. Voor het vierde achtereenvolgende jaar was er sprake van een N-term van 0,9.⁵ Laten we eens een paar opgaven onder de loep nemen. Om te beginnen opgaven waar veel discussie over was, zoals vraag 14 over de Dodendraad. Bij docenten was er onvrede over de onduidelijke vraagstelling. Het was inderdaad taalkundig beter geweest om te vragen naar de bijnaam van deze grensafscheiding dan te vragen naar de naam van de grens. Toch zaten er in de bron zeker zes aanwijzingen die verwezen naar het juiste antwoord. Zo sterven er twee mensen die per ongeluk de grens aanraken, wat verwijst naar de Dodendraad. Een antwoord dat het zou gaan om de Belgisch-Nederlandse grens doet de context van de bron, die nadrukkelijk gebruikt moest worden bij de beantwoording van de vraag, dan ook geen recht.

Een andere vraag waar eveneens de context van de vraag een belangrijke rol speelde, was vraag 38. Daar moesten twee eisen en wensen van Dolle Mina genoemd worden op basis van een krantenartikel uit 1970. Dolle Mina was weliswaar geen begrip dat in de syllabus stond, maar door het jaartal, door de verwijzing naar de bijnaam van Wilhelmina Drucker én door de vermelding van kinderopvang was zonneklaar dat het hier om de Tweede Feministische Golf ging en dit begrip moest wél gekend worden. Beide opgaven waren voorbeelden van nieuwe vraagvormen waarbij contexten gebruikt moesten worden voor de beantwoording van de vraag. Deze nieuwe vraagvormen waren aangekondigd in de brochure bij de verantwoording van de vernieuwde syllabus.⁶ Daar staat op pagina 11 onder het kopje 'Nieuwe contexten' vermeld: 'Onder nieuwe contexten worden vragen verstaan met bronnen die betrekking hebben op een andere inhoud en context dan op basis waarvan in de stofomschrijving in eerste instantie sprake is, maar die op basis van ►

De gegevens van de toets- en itemanalyse op basis van de versnelde correctie

Hieronder staan schematisch de gegevens die bij Cito via het Wolfsysteem zijn binnengekomen op basis van de versnelde correctie. Deze gegevens zijn nodig om een afgewogen oordeel te kunnen geven over de aanvaardbaarheid, validiteit en betrouwbaarheid van het examen. Ook is het mogelijk om op basis van deze gegevens een vergelijking te maken met eerder afgenomen examens. Samen met het commentaar dat na afname op de examens gegeven wordt, leidt dit tot de vaststelling van de normering (de N-term) door het CvTE.

Het vmbo-examen 2018 in cijfers

(alleen het papieren examen GL/TL):

	GL/TL
gemiddelde score / schaallengte	38,72 / 64
gemiddelde p-waarde*	0,60
vastgestelde N-term*	0,9
% onvoldoende (na vaststelling door CvTE)	21,8
gemiddelde cijfer	6,3
betrouwbaarheid*	0,77
standaarddeviatie*	7,92
aantal kandidaten	24.031
steekproefgrootte	16.208

* De **gemiddelde p-waarde** is een maat voor de moeilijkheidsgraad van een examen. Van eenzelfde orde is de **p'-waarde van een vraag**. Een p- of p'-waarde van 0,10 betekent een erg moeilijk examen of een erg moeilijke vraag. Een waarde van 0,90 een erg gemakkelijk examen of een erg gemakkelijke vraag. De p/p' wordt berekend door de gemiddelde score op een examen/vraag te delen door de maximaal haalbare score op dat examen/die vraag. De waardes worden vaak aangegeven als een percentage.

* De **N-term** of de **normeringsterm** is een ijkvariabele die gebruikt wordt om de score op het examen om te zetten in een cijfer. Hoe hoger de N-term, hoe (relatief) moeilijker het examen was.

* De **betrouwbaarheid** is de mate waarin de scores consistent, nauwkeurig en reproduceerbaar zijn, kortom vrij van meetfouten.

* De **standaarddeviatie** is een spreidingsmaat. Hoe groter de spreiding, hoe beter de hele scoreschaal wordt benut.

Zie voor meer informatie de toetstechnische begrippenlijst: www.cito.nl/static/oenw/ttb/beglist1.htm.

1 Zie de berichtgeving in *Trouw* op 5 juni 2018 en de *Volkskrant* op 6 juni 2018.

2 Zie het tweede tussenproduct van het ontwikkelteam Burger-schap op Curriculum.nu via bit.ly/2QELFIG.

3 De column is na te lezen op de website van de *Volkskrant* via bit.ly/2OBQd12.

4 Zie ook de bespreking van het GL/TL-examen door Frank Werdijk en Daan van Leeuwen. *Vmbo tl. Luxemburg, postzegels en voetbal (Kleio 4, juni 2018, p. 68).*

5 Zie kader. Een examen moet goed te normeren zijn met een N-term binnen de marge van 0,0 t/m 2,0. Een N-term van 0,0 of van 2,0 is echter allerminst wenselijk. Bij een N-term buiten de marge (+ 0,5 t/m +1,5) is sprake van een uitzonderlijk makkelijk of een uitzonderlijk moeilijk examen.

6 Examenblad over de vernieuwde syllabus, bit.ly/2NIWAt5.

7 Zie kader onderaan deze pagina.

8 De resultaten van deze uitgebreide vragenlijst zullen waarschijnlijk eind 2018 door het CvTE gepubliceerd worden.

reeds verworven kennis uit de syllabus beantwoord moeten kunnen worden.'

Ook een andere vernieuwing, namelijk gedeeltelijk nieuwe leerstof, leverde bij sommige GL/TL-leerlingen en docenten problemen op. Uit een inventarisatie, gedaan door het LAKS, bleek dat een groot deel van de klachten betrekking had op de onbekendheid met deze nieuwe leerstof. Het betrof vraag 2 (de Luxemburgse kwestie), vraag 14 (de Dodendraad), vraag 15 (de Dolkstootlegende), vraag 20 (de mislukte staatsgreep van Hitler in 1923), vraag 26 (Gestapo) en vraag 30 (Slag om Arnhem). Onbekendheid die misschien ook deels te wijten is aan onbekendheid met de vernieuwde syllabus in het algemeen en met de nieuwe invulling van het verrijkingsdeel in het bijzonder. Zo betreft het verrijkingsdeel niet meer drie kleine, losse thema's, maar een spreiding over de hele stof die in de syllabus herkenbaar is aan de cursieve weergave ervan.

Mooie vragen

Vragen die 'mooi' gevonden werden en die vaardigheden toetsen op het niveau van GL/TL-leerlingen, waren er ook. Als voorbeelden werden genoemd vraag 10 (kiezen uit groepen die zich tussen 1900 en 1920 emancipeerden), vraag 19 (over betrouwbaarheid van bronnen)⁷ en vraag 42 (over historische gebeurtenissen die na de Tweede Wereldoorlog geleid hebben tot optimisme). Er waren twee aanvullingen nodig van het CvTE op het correctievoorschrift bij het GL/TL-examen. De eerste betrof de te beperkte antwoordmogelijkheden bij vraag 9 (twee economische voordelen noemen van het kolonialisme voor fabriekseigenaren). De tweede betrof vraag 30, de foto van de vernielde brug bij Arnhem niet lang na de Slag om Arnhem. Van het laatste deel van het correctievoorschrift bij vraag 30 zou de suggestie kunnen uitgaan dat het voor de geallieerden noodzakelijk was om de brug onbeschadigd in handen te krijgen om daarna Duitsland te kunnen binnenvallen. Het waren echter de geallieerden zelf die na de verloren Slag om Arnhem de brug vernietigd hebben uit tactische overwegingen, om te verhinderen dat Duitse troepen de Betuwe binnentrokken. Om leerlingen niet de dupe te laten worden van een gedeeltelijk onjuist correctievoorschrift, werd besloten om aan alle kandidaten het tweede scorepunt toe te kennen. Het is de laatste jaren gebruikelijk om direct na

Opgave 19 (p' 70), uit: examen GL/TL 2018-1

In juli 1934 werd een leider van de SA vermoord in München, in opdracht van de regering. Stel: je doet onderzoek naar deze moord en je hebt de keuze uit de volgende drie bronnen:

1. Een dagboek van een vrouw. Ze was in de zomer van 1935 in Berlijn en heeft daar gezien dat leden van de SA werden vervolgd. Ze schrijft in haar dagboek dat ze verschillende geruchten over de moord heeft gehoord.

2. Een Duitse krant. De krant schrijft op 3 juli 1934 op de voorpagina dat Hitler krachtig is opgetreden tegen een gevaar in de samenleving. Het artikel is geschreven op basis van officiële bronnen van de Duitse overheid.

3. Een boek over het leven van Hitler. Dit boek is geschreven in 2008 door een beroemd historicus. Hij beschrijft de moord na onderzoek van vele bronnen, zoals archieven, brieven en ooggetuigenverslagen.

> Geef met een argument aan welke bron de **meest** betrouwbare informatie bevat voor je onderzoek.

> Geef daarna met een argument aan welke bron **minder** betrouwbare informatie bevat voor je onderzoek.

De rode draad

Het nakijken is natuurlijk een serieuze zaak, maar soms mag een docent ook (glim)lachen om de antwoorden van de leerlingen. In de categorie 'leuk, maar fout':

Bij vraag 14 werd de Dodendraad ook het IJzeren Gordijn en de rode draad genoemd.

Bij vraag 20 en 21 gaf een leerling als antwoord dat Hitler in 1923 geboren was en in 1933 (dus op tienjarige leeftijd) aan de macht kwam.

Bij vraag 38 eisten de Dolle Mina's meer speeltuinen, de anti-consumptiepil en de emancipatiepil.

Bij vraag 42 zorgde de oprichting van het Eurovisie Songfestival voor optimisme omdat het ervoor zorgde dat Europese landen samen een vrolijk festival organiseerden, wat zorgde voor een betere sfeer en een betere band tussen de landen.

afloop van het examen de docenten een viertal vragen voor te leggen over het examen (*quick scan*). Uit de antwoorden blijkt dat de docenten het examen aan de moeilijke kant vonden, maar dat de lengte en de inhoudelijke aansluiting op het onderwijs goed bevonden werden. Het examen werd gewaardeerd met een gemiddelde van 6,3. Ervan uitgaande dat het hier het eerste examen betreft op basis van een vernieuwde syllabus, zijn dat hoopgevende resultaten. Vanwege de vernieuwing was er eenmalig de mogelijkheid om een aanvullende vragenlijst in te vullen.⁸ De resultaten daarvan bevestigen het hiervoor geschetste beeld, maar geven nog duidelijker aan welke veranderingen positief en negatief gewaardeerd worden. Over het algemeen zijn de resultaten heel positief en bemoedigend te noemen. Een punt van zorg is wel dat bijna 40 procent van de docenten aangeeft bij de voorbereiding van de leerlingen op het examen zelden of nooit gebruik te maken van de september- en/of maartmededelingen en 12 procent zelfs niet eens van de syllabus.

Er werden ook digitale examens voor geschiedenis afgenomen, maar alleen in de BB- en KB-leerwegen. In totaal ging het om een paar honderd leerlingen voor elke leerweg. Het afnemen van een digitaal examen biedt nieuwe mogelijkheden ten opzichte van een papieren examen. Dit jaar kregen leerlingen bijvoorbeeld vragen waarbij afbeeldingen in chronologische volgorde geslept moesten worden en vragen die beantwoord moesten worden aan de hand van filmfragmenten. Bij dit soort vragen ligt de nadruk meer op het kijken dan op het lezen. Dat kan voor deze doelgroep een voordeel zijn.

Uit de behaalde resultaten bleek dat de digitale examens BB en KB niet moeilijker waren dan voorgaande jaren. Wel waren er grote verschillen in moeilijkheid tussen de vragen onderling.

Een vraag over Anne Frank werd door bijna alle leerlingen goed gemaakt. Een vraag over de Dodendraad daarentegen werd als moeilijk ervaren. Dit kan te maken hebben met het feit dat dit onderwerp pas dit jaar aan de leerstof is toegevoegd. Enkele leerlingen hadden blijkens de database van het LAKS inderdaad opmerkingen gemaakt over het feit dat sommige vragen over voor hen onbekende stof gingen. Maar niet alle slecht gemaakte vragen hadden betrekking op nieuwe onderwerpen. Ook een onnodig ingewikkelde vraagstelling leverde mogelijk in enkele gevallen moeilijkheden op. Het blijft daarom voor de examenmakers een punt van aandacht om goed te kijken naar wat de beste manier is om deze doelgroep te benaderen.

Al met al zijn de eerste papieren en digitale examens, gebaseerd op de vernieuwde syllabus, positief-kritisch ontvangen. De resultaten van de *quick scan* na afloop van het examen zijn bemoedigend te noemen, evenals de psychometrische gegevens en de vastgestelde N-term. Dat is geen reden om nu tevreden achterover te leunen. Examenmakers zullen nog beter op het taalgebruik en vraagformuleringen moeten letten. Verder is het van belang om de vernieuwde syllabus en de brochure nog nadrukkelijker onder de aandacht van de docenten te brengen. De ingeslagen weg van de vernieuwing wordt breed ondersteund. Dat is goed nieuws! ■

De auteurs danken Ron van den Beemt, Esther Kuijs en Gerard Rozing voor hun opmerkingen en bijdragen.

Linkerpagina boven: Een uitreisdocument van Duitsland naar Polen met een stempel van de Gestapo erin (linksboven) die toestemming gaf om het land te verlaten. 1938.

Linkerpagina onder: De verwoeste brug over de Nederrijn bij Arnhem, 1945. Fotograaf onbekend. Bron: Nationaal Archief.

Voorbeeld van een vraag uit het digitale examen BB 2018

Deze vraag illustreert een belangrijk voordeel van een digitaal examen. Er zijn drie afbeeldingen te zien uit verschillende tijdvakken: een foto van mannen in de rij voor een stempel, een boekje over de Marshallhulp en een foto van vrouwen met een spandoek over vrouwenrechten. Leerlingen moeten met de muis drie begrippen naar de bijbehorende drie afbeeldingen slepen. Bij de eerste afbeelding hoort 'crisistijd', bij de tweede 'wederopbouw', bij de derde 'Tweede Feministische Golf'. Het voordeel van deze vraagvorm is dat de leerling het begrip direct onder de gekozen afbeelding ziet staan en daardoor gemakkelijker kan beoordelen of zijn of haar antwoord juist is en dit eventueel kan corrigeren.

Het Nederlands Klassiek Verbond presenteert

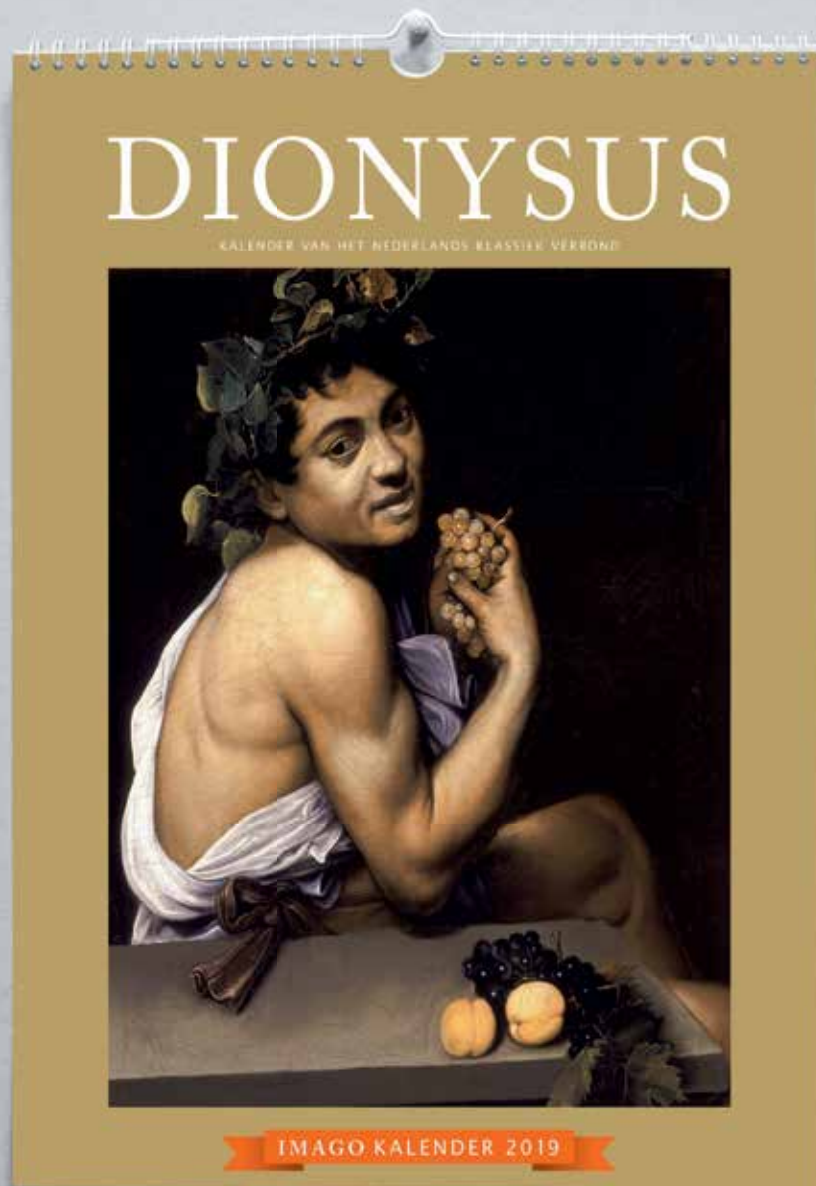
IMAGO KALENDER 2019

'Elke maand inspiratie uit de Oudheid!'

De Imagokalender 2019 is gewijd aan de Griekse god Dionysus, die ook onder de naam Bacchus bekend is. Hij is misschien wel de meest veelzijdige godheid die de Grieken hebben gekend. De Romeinen hebben Dionysus en zijn cultus overgenomen en de verhalen over hem en zijn volgelingen opnieuw verteld. Maar ook in later tijd heeft de god zijn sporen in de literatuur, beeldende kunst en filosofie nagelaten.

Laat u elke maand inspireren door het prachtige beeldmateriaal en verrassende achtergrondverhalen door vooraanstaande classici.

**Plaats nu uw bestelling op
www.imagokalender.nl!**

Over de brug

Op 18 november is het precies zestig jaar geleden dat de VGN werd opgericht. Op 1 september 1959 verscheen het eerste nummer van *Kleio*. Tegenwoordig bevat ons nieuwe logo beide namen om de onafscheidelijkheid van de VGN en *Kleio* te illustreren. Tijd om op zoek te gaan naar een unieke congreslocatie om met zoveel mogelijk leden en geïnteresseerden verder te praten over het prachtigste vak van de wereld. En om met elkaar feest te vieren en elkaar te inspireren. Op 18 september reed ik 's middags onder het genot van een prachtige septemberzon over de A2 naar het zuiden. Altijd weer overvalt me een verlangen naar vroegere tijden wanneer ik de Martinus Nijhoffbrug bij Zaltbommel nader. Ik denk aan het weergaloze sonnet 'De moeder de vrouw' uit 1934 van de man naar wie de in 1996 geopende brug genoemd is. Ik heb de zinnen uit mijn hoofd geleerd:

*Ik ging naar Bommel om de brug te zien.
Ik zag de nieuwe brug. Twee overzijden
die elkaar vroeger schenen te vermijden,
worden weer burenen. Een minuut of tien
dat ik daar lag, in 't gras, mijn thee gedronken,
mijn hoofd vol van het landschap, wijd en zijd –
laat mij daar midden uit oneindigheid
een stem vernemen dat mijn oren klonken.*

*Het was een vrouw. Het schip dat zij bevoer
kwam langzaam stroomaf door de brug gevaren.
Zij was alleen aan dek, zij stond bij 't roer,
en wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren.
O, dacht ik, o, dat daar mijn moeder voer.
Prijs God, zong zij, Zijn hand zal u bewaren.*

***'Met de lading van het verleden staan we
in de context van het heden met het oog op een
in allerlei tinten wenkende toekomst'***

Over de brug nam ik de afslag naar de N322. Bij Poederrijen ging ik van de N322 af. Over de Schouwendijk langs de Waal en door de uiterwaarden van de afgedamde Maas overviel me weer dat verlangen naar vroeger. Wat een rust, wat een feeëriek en pittoresk landschap. Zevende vogels in een van warmte trillende lucht. Ruisende bomen en een geur van koeienmest. Ik wachtte op het moment dat een middeleeuwse ridder op een paard me tegemoet zou komen.

Het keurig geasfalteerde en van wildroosters voorziene weggetje bracht me terug in de 21e eeuw. En toen was daar een historische sensatie. Het ongenaakbare en imponerende Slot Loevestein doemde op. Zeshonderd jaar geleden bouwde ridder Dirc Loef van Horne hier zijn kasteel. Hij gebruikte het als woonhuis, van waaruit hij rooftochten kon houden en illegale tol kon heffen. Bestemming bereikt. Hier gaan we op 15 maart 2019 een onvergetelijk congres en feest houden. Over continuïteit en verandering in het geschiedenisonderwijs. Zestig jaar VGN. Wat is er bereikt? Welke problemen zijn opgelost en welke zijn blijven bestaan en ontstaan? Bij dertig jaar VGN schreef Joke van der Leeuw een artikel over de geschiedenis van de vereniging onder de titel 'Continuïteit en verandering'. Bij het veertig- en vijftigjarig jubileum werd opnieuw teruggeblikt en vooruitgeblikt aan de hand van de grote thema's in het geschiedenisonderwijs. Over continuïteit gesproken! Met ons congresmotto zijn we in goed gezelschap. We willen met geschiedenis bezig zijn. Het gaat om de leraar. Maar zonder leerlingen ook geen leraar. Met de lading van het verleden staan we in de context van het heden met het oog op een in allerlei tinten wenkende toekomst. Wees allen meer dan welkom op Slot Loevestein op 15 maart 2019! ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Op zoek naar **vakinhoudelijke nascholing op wetenschappelijk niveau?**

Maak kennis met de meest recente wetenschappelijke inzichten in actuele thema's.

Nieuw in ons cursusaanbod voor leraren Mens en Maatschappij:

- ✓ De Dekolonisatie in perspectief
- ✓ Goed en fout in de Tweede Wereldoorlog: historiografie en discussie
- ✓ De Nederlander bestaat niet? Nationale identiteitsvorming in cultuurhistorisch perspectief

Ga voor meer informatie naar **[ou.nl/leraren](https://www.ou.nl/leraren)**

Open Universiteit
www.ou.nl

Hitler voor het gerecht

De jaren 1920 en 1930 zijn terug van weggeweest! De Brexit, de verkiezing van Donald Trump als president van de Verenigde Staten en de opkomst van populistische partijen in landen als Polen, Hongarije en Italië hebben geleid tot een hernieuwde interesse in de roerige jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Daarbij gaat de aandacht in het bijzonder uit naar Duitsland tijdens het interbellum. Denk bijvoorbeeld aan de herdruk van Philip Metcalfes *1933* (2017), Ewoud Kieft's analyse van *Mein Kampf (Het verboden boek)*, (2017) en Benjamin Carter Hetts *De populist* (2018).

In dit rijtje boeken hoort ook *Het proces tegen Hitler*, geschreven door de Amerikaanse historicus David King. In dit boek beschrijft King minutieus het verloop van het gerechtelijk proces tegen Adolf Hitler na diens mislukte staatsgreep in november 1923, de beroemde *Bierkellerputsch*. Dit proces had een vroegtijdig einde kunnen maken aan de nog prille politieke carrière van Adolf Hitler. Hitlers schuld stond immers onomstotelijk vast en op het plegen van staatsondermijnende activiteiten stonden hoge gevangenisstraffen. En omdat Hitler in 1923 nog geen Duits staatsburger was, dreigde voor hem zelfs verbanning. Dit alles gebeurde echter niet. Hitler kwam er met een relatief lage straf vanaf: vijf jaar gevangenisstraf, en daarvan zou hij uiteindelijk maar dertien maanden uitzitten. Hij zat gevangen in Beieren, in een aparte vleugel van de gevangenis van Landsberg. Daar mocht Hitler gewoon bezoek ontvangen en had hij alle tijd en gelegenheid om te werken aan *Mein Kampf*. Eenmaal uit de gevangenis was Hitler nog zelfverzekerder van zijn missie en capaciteiten. King weet dit allemaal erg smeuïg te vertellen. Zijn beschrijvingen zijn zeer gedetailleerd. De specifieke gezichtsuitdrukkingen van

de hoofdrolspelers, de kleuren van auto's en gebouwen, de weersomstandigheden; we lezen het allemaal. Hierdoor waan je je soms in een roman. Niets is echter minder waar. King heeft zeer grondig onderzoek gedaan, wat hij bewijst met soms wel drie voetnoten per zin (p. 22, 163). King put daarbij uit een scala van bronnen: officiële rapporten van de politie en de geheime diensten, memoires, nationale en internationale krantenartikelen en het officiële verslag van Hitlers proces.

Kings analyse van het proces tegen Hitler leidt tot een aantal interessante inzichten, hoewel niet allemaal nieuw. Dat Hitler bijvoorbeeld een pathologisch leugenaar was, die erg zijn best deed om een bepaald imago op te bouwen, wisten we bijvoorbeeld al uit Ian Kershaw's lijvige biografie. Interessanter is dat King aan de hand van getuigenverlagen duidelijk weet te onderbouwen dat de steun die Hitler zowel vóór als tijdens de putsch ontving, vooral ingegeven werd door antimarxistische sentimenten. Hoge gezagsdragers duldden Hitler – en hielden hem zelfs de hand boven het hoofd – omdat zij in Hitler een bruikbaar instrument zagen om de arbeiders weg te houden van het 'rode gevaar'. Onder deze hoge gezagsdragers bevonden zich mannen als Wilhelm Frick – het hoofd van de lokale politieke inlichtingendienst en generaal Von Lossow – de baas van het Beierse militaire apparaat (p. 207, 211, 218, 245-246). Geschiedenisdocenten kunnen citaten hieruit goed gebruiken als les- of toetsmateriaal.

Een andere punt dat King duidelijk naar voren weet te brengen is dat de rechtbank die moest oordelen over Hitler en zijn medecouplagers meer geïnteresseerd was in het beschermen van de reputatie van de lokale Beierse autoriteiten dan in een eerlijk proces. Dat gold in het bijzonder voor de president van de rechtbank,

Georg Neithardt, een rechts-autoritair nationalist wiens weifelachtig optreden Hitler alle ruimte bood om het proces te gebruiken als podium voor het verkondigen van zijn ideeën.

Hoewel King zijn standpunten over het algemeen goed weet uit te leggen, klinkt niet alles wat hij beweert even overtuigend. Zo stond volgens King de publieke opinie tijdens het proces aan Hitlers kant (p. 275-276). Afgaande op de reacties in de verschillende linkse en rechtse kranten die King in zijn boek gebruikt, lijkt een dergelijke stellingname echter nogal eenzijdig.

Ook Kings these dat de NSDAP dankzij het proces tegen Hitler uit kon groeien tot een partij met nationale allure weet niet te overtuigen (p. 328). De NSDAP bleef vooral een regionale organisatie die pas door en tijdens de crisis van de jaren dertig echt nationaal kon doorbreken.

Deze schoonheidsfoutjes zijn King te vergeven. Hij heeft een zeer leesbaar boek geschreven waarin goed zichtbaar wordt wat de gevolgen zijn voor een rechtsstaat als de verdedigers van die rechtsstaat zich laten leiden door hun persoonlijke voorkeuren in plaats van de wet.

Jaap Nieuwstraten

Het proces tegen Hitler. De Bierkellerputsch en de opkomst van nazi-Duitsland. David King (Prometheus, Amsterdam 2017), 447 blz., € 24,99

Naweeën van de oorlog

In 1947, een jaaroverzicht geschreven door Elisabeth Åsbrink, staat – hoe kan het eigenlijk anders – de Tweede Wereldoorlog centraal. In Londen verliezen tienduizend vrouwen hun baan bij het openbaar vervoer, want de mannen die van het slagveld zijn teruggekeerd, moeten weer aan het werk. Een nieuwe wet in Nederland bestempelt vijftienduizend Nederlanders van Duitse origine als ‘volksvijanden’. Een uur lang krijgen zij de tijd om hun spullen te pakken. Daarna verdwijnen ze in een gevangenkamp vlak bij de Duitse grens en worden ze het land uitgezet. Hun onroerend goed gaat naar de staat. Operatie *Black Tulip*.

Niet alleen bij ons en in Engeland,

maar ook in andere landen zijn de naweeën nog duidelijk voelbaar. In Zweden arriveren duizenden SS'ers en nazi's voor de 'Scandinavische vluchtroute'. Met valse papieren kunnen zij gemakkelijk aan een ticket voor een intercontinentale reis komen. Op een clandestien reisbureau in Malmö blijkt Argentinië in het bijzonder een populaire eindbestemming te zijn. Ook West-Duitsland (!) wordt als betrekkelijk veilig gezien om ongestraft incognito verder te leven.

Elders in Europa vindt er eveneens een uittocht plaats. Tal van overlevenden van de Holocaust willen in de meeste gevallen linea recta naar Palestina. Maar het geluk van een enkele reis lacht niet iedereen toe. Meer dan eens wordt een schip op zee geënterd en komen de vluchtelingen in een kamp op Cyprus terecht. De Britten, die het mandaat hebben over het verdeelde Palestina met zionisten en Arabieren, schuwen geen enkel middel om de vluchtelingenstroom te stoppen. Zij verbijsteren de wereld, wanneer zij vierduizend exodusgangers vlak voor de Palestijnse kust oppakken en na een aantal maanden weer in Hamburg dumpen. Terug naar af. 'De triomf van Hitler!' kopt een krant.

In Neurenberg en andere grote steden beginnen de processen tegen oorlogsmisdadigers. Een verscheidenheid aan misdaden tegen de menselijkheid wordt hen ten laste gelegd. Tot wanhoop echter van de Joods-Poolse jurist Raphael Lemkin ontbreekt in ieder vonnis de term genocide. Hij is de eerste die het woord bedenkt, uitwerkt en onder de aandacht van de aanklagers en rechters brengt.

Tevergeefs. Miljoenen Joden (een heel volk bijkans), zigeuners, homoseksuelen en gehandicapten zijn in gaskamers volgens een logistiek systeem vermoord. En over volkerenmoord is niets

terug te vinden, in niet een van de vonnissen. De man, die zes keer genomineerd wordt voor de Nobelprijs voor de Vrede, raakt er 'genociditus' van, zoals hij zijn wanhoop noemt.

Het is niet alleen de oorlog die de actualiteit bepaalt, ook het heden begint in 1947, zoals de ondertitel aangeeft. Het Verenigd Koninkrijk is 'de zinloze, vuile oorlog' met al zijn geweldsuitbarstingen en bomaanslagen in Palestina zat. Het schuift het vraagstuk over de toekomst van het land, dat ooit uit economische belangen is bezet, op het bord van de VN. Vervolgens worden er in Genève twee alternatieven uitgewerkt, waarover de Verenigde Naties in het najaar stemmen. Door onder meer de Algemene Vergadering te traineren en te filibusteren weten de voorstanders van de Joodse staat uiteindelijk te bewerkstelligen dat op 14 mei 1948 de stichting van de onafhankelijke staat Israël een feit wordt. Daarmee zijn de koloniale problemen van het eens zo machtige Engeland nog lang niet voorbij. Verder naar de evenaar toe namelijk, in India, staan hindoes en moslims elkaar naar het leven en volgt het ene bloedbad op het andere. Lord Mountbatten ('de laatste onderkoning' van de Britse kolonie) wordt ernaartoe gestuurd. Hij slaagt er nog hetzelfde jaar in – ook al houden de moordpartijen ook daarna niet op – het immense land in twee zelfstandige staten op te delen: India en Pakistan. Behalve dat de auteur meer en minder curieuze gebeurtenissen beschrijft, voert zij ook tal van personen op. Zij schrijft over Simone de Beauvoir, die voor het eerst Amerika bezoekt en daar een liefdesverhouding met de auteur Nelson Algren begint. Zolang de seks binnen de relatie geen verplichting wordt, bedriegt zij volgens haar existentialistische opvatting haar partner Jean-Paul Sartre niet. Ook Billie Holiday

1947. Hier begint het heden. *Elisabeth Åsbrink* (Thomas Rap, Amsterdam 2017), 272 blz., €19,99

voert zij ten tonele. Samen met Louis Armstrong vertolkt zij een rol in de film *New Orleans*. Bij de première constateert zij boos dat veel van haar Afro-Amerikaanse muziek eruit is geknipt. Verder komen we George Orwell tegen, die in alle eenzaamheid op het eiland Jura zijn dystopische toekomstroman *1984* schrijft. Dan is er nog Christian Dior, die voor het eerst aan de wereld zijn ontwerpen toont en de vrouwen in Europa en Amerika in vervoering brengt. We lezen over Michail Kalasjnikov. Hij krijgt te horen dat hij zijn wapen verder mag ontwikkelen voordat het in massaproductie zal gaan en er vijftien miljoen van worden verkocht. Tal van personen op velerlei gebied passeren de revue. Om er nog een paar te noemen: Hassan al-Banna, oprichter van de Moslimbroederschap, die de jihad proclameert en mede daardoor een inspiratiebron zal worden voor IS; Hans Werner Richter, ziel en motor van de internationale schrijversgroep *Gruppe 47* met onder meer de Nobelprijswinnaars Günter Grass en Heinrich Böll en de Nederlandse representant Adriaan Morriën; Primo Levi, die in *Is dit een mens* over zijn concentratiekampervaring schrijft, maar tot zijn teleurstelling daar maar weinig respons op ontvangt; de Joodse dichteres Nelly Sachs, die in 1940 uit Duitsland ontsnapt en in 1966 de Nobelprijs voor Literatuur krijgt uitgereikt, en nog vele andere bekenden. *1947* laat zich uitstekend lezen. De Zweedse schrijfster en onderzoeksjournaliste Elisabeth Åsbrink heeft de onderwerpen en personen in een coherent kader geplaatst en er een caleidoscopisch en uiterst boeiend geheel van gemaakt.

Gert Moleman

Tussen hoop en vrees

Thomas Edward Lawrence, of Lawrence of Arabia, in Damascus in 1918.

November 1918. De Grote Oorlog heeft de wereld in puin gelegd en de toekomst van de mens ligt open. Niet eerder leken de mogelijkheden zo onbegrensd, en dat stemt hoopvol. Nieuwe kansen en dromen lichten fel op.' Zo begint de flaptekst van het boek *1918: Het jaar van de dageraad* van Daniel Schönflug, docent geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Berlijn, met als specialisatie de Europese geschiedenis tussen 1800 en 2000.

1918: Het jaar van de dageraad gaat over de periode 1918-1923, jaren waarin de wereld balanceert tussen hoop en vrees. De hoop dat het einde van de Eerste Wereldoorlog betekent dat de wereld een periode van vrede en voorspoed tegemoet gaat, maar ook de vrees voor de toekomst vanwege alle extremistische politieke stromingen die de kop opsteken in deze periode. Op 11 november is het honderd jaar geleden dat de Eerste Wereldoorlog eindigt met de ondertekening van de wapenstilstand in de treincoupé in het bos van Compiègne. Het einde van een tijdperk, en het begin van een complete herschikking van Europa, op geografisch en politiek gebied. De Duitse hoogleraar beschrijft de jaren 1918-1923 door de ogen van verschillende personen, uit verschillende landen en conti-

nenten. Hij laat bekende personen zoals Gandhi, Lawrence of Arabia, Truman, Erzberger, Käthe Kollwitz, Ho Chi Minh en onbekende(re) personen zoals de Russische soldate Marina Yurlova, de Duitse matroos Richard Stumpf en de zwarte Amerikaanse officier Henry Johnson de revue passeren. Door gebruik te maken van hun egodocumenten krijg je heel andere verhalen te lezen dan de overzichtsverhalen die we allemaal wel kennen. Het zorgt ervoor dat je je heel gemakkelijk kunt inleven, en dat je je soms zelfs kunt vereenzelvigen met bepaalde personen door wiens ogen het verhaal verteld wordt. De personen die een rol spelen in *1918: Het jaar van de dageraad* lijken willekeurig gekozen, maar dat zijn ze uiteraard niet. De gekozen personen vertellen al over de toekomst die komen gaat. Het wordt al snel duidelijk dat de hoop die velen na 1918 koesteren op een betere en zonnigere toekomst de grond in wordt geslagen. 1918 blijkt niet het einde van de oorlog, maar een opmaat naar een onrustige toekomst waarin niet duidelijk is welke kant de wereld op gaat. Er is de vrees voor een revolutie in Duitsland, want al snel raken daar de nieuwe extremistische communistische en nationalistische bewegingen op drift en ze lijken door niets en niemand te kunnen worden

tegengehouden. Duitsland lijkt zo vlak na de Eerste Wereldoorlog op weg naar een burgeroorlog. In Rusland wordt er een felle burgeroorlog uitgevochten tussen de Bolsjewieken en de Witten, waar uiteindelijk na een lange strijd de Bolsjewieken de overwinning zullen opeisen.

De periode van 1918-1923 werpt ook positieve schaduwen vooruit. De Republiek van Weimar vormt een opmaat tot de Bondsrepubliek zoals deze zal ontstaan na de Tweede Wereldoorlog, de Volkenbond vormt de opmaat tot de Verenigde Naties. De zwarte Amerikanen hopen op emancipatie, zeker na de heldenontvangst van de *Harlem Hellfighters*. Deze zwarte militairen krijgen in hun thuisstad een waar heldenonthaal. De zwarte emancipatie komt pas echt op gang in de jaren vijftig en zestig, maar de kiem wordt al wel direct na de Eerste Wereldoorlog gelegd, zo toont

Schönpflug aan. De onafhankelijkheidsstrijd van de koloniën wordt ook al in gang gezet, lees je door de ogen van Gandhi en Ho Chi Minh. Ook van deze onafhankelijkheidsstrijd worden pas de vruchten geplukt na de Tweede Wereldoorlog.

Schönpflug laat in dit boek zien dat de visie op geschiedenis zoals we die kennen uit schoolboeken of documentaires altijd een reconstructie is, die vooral wordt gevormd door jaartallen, hoofdrolspelers of door kantelpunten in de geschiedenis. De schrijver kiest ervoor om deze periode in de geschiedenis op een andere wijze te beschrijven door gebruik te maken van dagboeken, brieven en memoires van ooggetuigen. Dit zorgt niet voor een objectieve kijk op deze periode (voor zover je natuurlijk objectief naar geschiedenis kunt kijken), maar wel voor een fascinerend boek. Door gebruik te maken van verschillende verhalen en invalshoeken, krijg je een bijzondere vorm van non-fictie. De manier van schrijven lijkt op de schrijfwijze van Geert Mak, maar Schönpflug gaat een stapje verder. De auteur noemt het zelf een 'scenische manier' van schrijven. Het boek leest als een film met verschillende verhaallijnen die je de sfeer laten proeven van de periode direct na de Eerste Wereldoorlog. Deze filmische manier van schrijven zorgt voor een pakkend, spannend en meeslepend boek; ik kon het moeilijk wegleggen.

Als ik dan toch iets negatiefs over het boek moet melden, dan is het misschien dat de vele verhaallijnen en vele personen af en toe voor verwarring zorgen. Ik moest soms terugbladeren om op te zoeken wie een persoon ook alweer was. Maar dat is dan ook echt het enige negatieve puntje dat ik kan ontdekken. Het boek geeft vooral veel stof voor anekdotes en korte persoonsgeschiedenissen, en bijzondere invalshoeken die je in de les kunt gebruiken.

Saskia Groot

Op zoek naar een blinde vlek

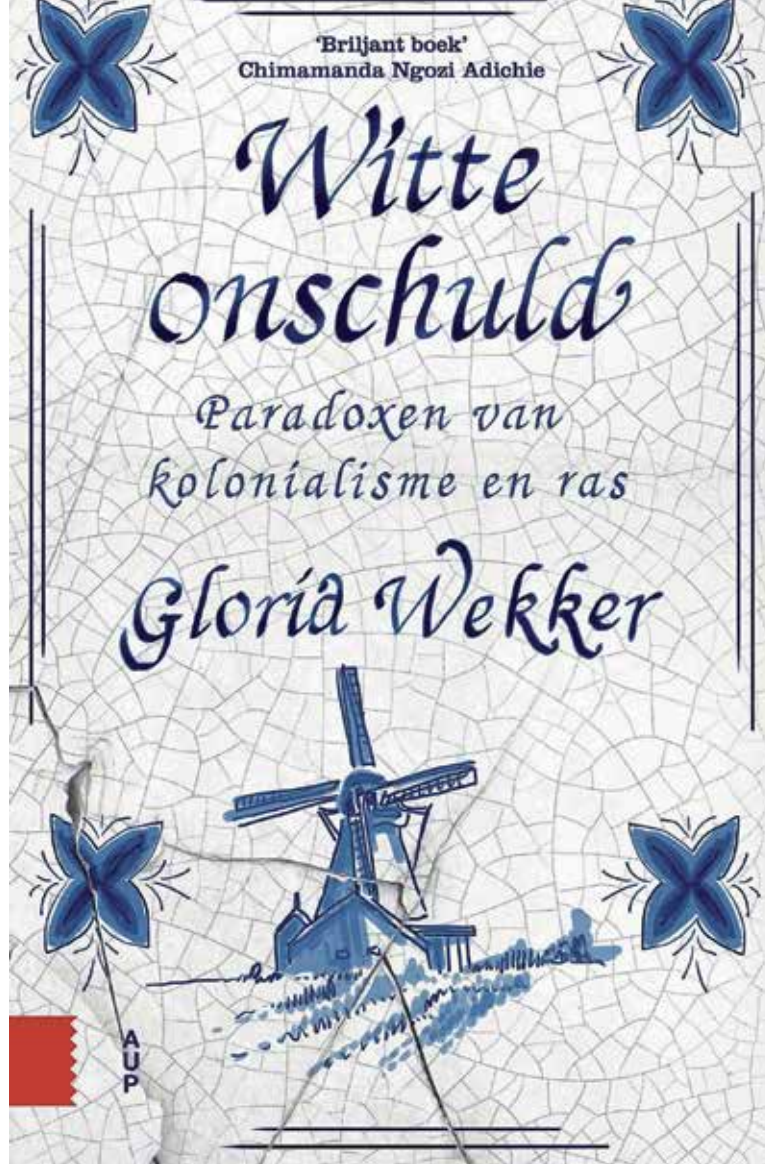
Zo af en toe zijn er boeken waarbij je jezelf tijdens en na afloop van lezing afvraagt hoe je je tot het onderwerp van het boek verhoudt. Het gaat er dan niet alleen om wat je van het boek vindt of het goed geschreven is of dat het nieuwe kennis aan het jouwe toevoegt. Het gaat verder. In het geschrift worden vragen gesteld of kwesties aangehaald die je aan het denken zetten. Wat vind ik van de genoemde argumenten? Welke tegenargumenten heb ik? Hoe zit dit bij mij? *Witte onschuld* is zo'n boek. Het is een boek waarmee je in discussie wilt, dat irriteert. Het daagt uit om verder te denken. Je zou willen dat de auteur binnenkort een lezing houdt en dat je jouw instemming kan uiten én dat je met haar – Gloria Wekker – in discussie kan gaan. Wekker schrijft het niet, maar ik vermoed dat dit precies is wat zij beoogd: denk na en uit je over de *Paradoxen van kolonialisme en ras*.

Gloria Wekker is emeritus hoogleraar Gender en Etniciteit aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. *Witte onschuld* is de vertaling van het eerst in de Verenigde Staten gepubliceerde *White Innocence*. Het is geschreven omdat 'ik eerst en vooral wil bijdragen aan het internationale onderzoek naar de vraag hoe postkoloniale culturen op een dekoloniale en inter-sectionele manier bestudeerd kunnen worden' (p. 236). Wekker verbaasde zich over 'de blindheid in Nederland ten opzichte van het eigen imperiale verleden, als het ging om discussies over de multiculturele samenleving, integratie van minderheden en alledaags racisme, en ik ervoer de urgentie van zo'n dekoloniaal debat in Nederland, maar ook in Europa als geheel, heel hoog' (p. 236). Wekker, recent winnaar van

1918. Het jaar van de dageraad. Daniel Schönflug (De Bezige Bij, Amsterdam 2017), 320 blz., € 24,99

de Joke Smitprijs, benadrukt dat het een academisch boek is. Een 'sleutelinzicht' van het boek is echter dat het 'koloniale verleden niet alleen consequenties heeft voor afstammelingen van gekoloniseerden en migranten, maar voor *alle* [cursivering in het boek] Nederlanders, ook witte' (p. 237). Wat is dan de kern van het boek, wat alle Nederlanders zouden moeten weten? Het is niet moeilijk om daar achter te komen. Of het nu om de inleiding, over homonostalgie, de Zwarte Piet-discussie of de ontvangst van *White Innocence* gaat, in ieder deel van het boek wordt benadrukt dat Nederlanders ten onrechte van zichzelf denken dat zij een 'kleine maar rechtvaardige, ethische natie zijn; kleurenblind en dus vrij van racisme; als inherent superieur op moreel en ethisch terrein, en dus een gidsland voor andere volkeren en naties' (p. 9). De achtergrond hiervan is 'vierhonderd jaar imperiale heerschappij die een cruciale maar niet onderkende rol heeft gespeeld in de dominante processen van betekenisgeving die tot nu toe in de Nederlandse samenleving hebben plaatsgevonden' (p. 10). Wekker geeft hier in de loop van haar boek vele voorbeelden van, waarbij eigen voorbeelden centraal staan. In die zin doet het mij denken aan participatieve observatie, een techniek die vooral toegepast wordt in de culturele antropologie. De onderzoeker neemt deel aan het proces van het te onderzoeken subject, in dit geval de Nederlandse maatschappij. Wekker is oorspronkelijk opgeleid als cultureel antropoloog. *Witte onschuld* is geen gemakkelijk geschreven boek. Wekker is geen makkelijk te lezen auteur. Dat ligt aan haar wijze van schrijven en aan de wijze van poneren. Keer op keer worden zeer op elkaar gelijkende conclusies getrokken. Het is daarbij de vraag of Nederlanders nog steeds in 'overweldigende mate' het zelfbeeld hebben van een tolerant, ethisch rechtvaardig land dat vrij

is van racisme. Dat houdt moeilijk stand sinds de successen van LPF en PVV, de virulente afwijzing van het mogelijke kleurverschieten van Zwarte Piet of de reacties op Sylvana Simons (voorbeelden die Wekker aanhaalt). Dat honderden 'reagurders' abjecte zaken te berde brengen, dat columnisten zichzelf in een slachtofferrol manoeuvreren, wil allemaal nog niet zeggen dat daarmee 'de natie' wordt vertegenwoordigd. Ook kritiek, zoals in deze alinea verwoord, wil niet zeggen dat schrijver dezes hiermee laat zien dat hij een stereotiepe, oudere, witte – het gebruik van het woord 'blank' is uit den boze – man is. Wat kunnen historici en docenten geschiedenis met *Witte onschuld*? Wekker citeert met instemming Remco Raben, bijzonder hoogleraar koloniale en postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de UvA: 'Willen wij niet blijven steken in een aanklacht tegen kolonialisme en ontkenning,

dan zullen we veel preciezer moeten nagaan hoe het koloniale verleden in onze hoofden is verankerd, hoe onze culturele codering tot stand is gekomen. Het vergt een soort van historisch-sociaal-psychologische anamnese die niet gemakkelijk uit te voeren zal blijken, maar die noodzakelijk zal zijn voor ons maatschappelijk debat' (p. 265-266). Het zal niet verbazen dat Wekker vindt dat de aandacht voor het 'imperiale verleden' tekortschiet. Wekker beschrijft dit als een 'blinde vlek', die voorkomt dat multiculturalisme wordt verwezenlijkt (p. 27-28). Dat kunnen docenten geschiedenis zien als een opdracht. Dat er iets te bereiken valt, beschrijft ze op het einde van haar boek (p. 255): 'Met name het feit dat ik jongeren (en ouderen) een taal gegeven heb om over ras in Nederland te praten, zoals me van verschillende kanten verteld is, weegt zwaar.'

Ger Jan Onrust

Witte onschuld.

Paradoxen van kolonialisme en ras. Gloria Wekker (Amsterdam University Press, Amsterdam 2018), 343 blz., € 22,99

VGN Didactiekconferentie 2018

23 en 24 november in Huize Bergen te Vught

Twee dagen bezig zijn met je vak! Dompel je onder in de nieuwste mogelijkheden van geschiedenisonderwijs en doe samen met collega's en deskundigen nieuwe ideeën op over didactiek, lesinhoud, leerstijlen en examens. En dat in de stijlvolle en gastvrije omgeving van Huize Bergen in Vught. Ook dit jaar weer: een speciaal programma voor starters en LIO's.

Vijf workshops

Workshops door o.a. Koen Henskens (Actief Historisch Denken), ProDemos, Veteraan in de Klas, Jan Wolter Smit, Herinneringscentrum Westerbork, Gijs van Gaans, diverse andere collega's en Nationaal Monument Kamp Vught.

Leermiddelenmarkt

Grote en kleine uitgevers, musea en andere aanbieders van educatief materiaal.

Avondprogramma

Welke leraar van vroeger heb je onthouden? Verhalen vertellen is een kunst. Abe van der Veen vertelt verhalen over Hallo-ween en midwinter. Als het weer het toestaat, doet hij dat buiten, tussen de vuurkorven.

Slotlezing

Ingrid Maan-Eulink vertelt over haar boek *Weggemoffeld*. In dit boek schrijft zij over haar interviews met Duitse oorlogsveteranen. De verbindende factor is de Slag om Arnhem, maar het boek gaat veel uitgebreider op het oorlogsthema in. Zo komen niet alleen de oorlogsjaren aan bod, maar ook de voor- en naoorlogse jaren van de veteranen. Aan de hand van een aantal interview-filmpjes zal Ingrid Maan ons meenemen in haar verhaal en bekijken wij de oorlog vanuit een Duits perspectief.

Startersconferentie

Aangepast workshopprogramma voor studenten, beginnende docenten en LIO's verzorgd door o.a. ProDemos en Nationaal Monument Kamp Vught (excursie).

DIDACTIEKCONFERENTIE

Max. 60 deelnemers. Kosten € 430 (niet-leden betalen €470). Inclusief overnachting, maaltijden en nascholingscertificaat.

STARTERSCONFERENTIE

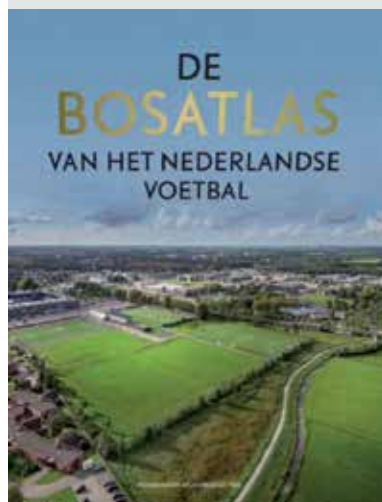
(studenten, beginnende docenten en LIO's) Max. 15 deelnemers. Kosten €150 (alleen voor leden). Inclusief overnachting, maaltijden en nascholingscertificaat.

Aanmelden kan tot en met 7 november via de website. Wie het eerst komt, wie het eerst maalt, dus wees er snel bij! Om een afgewogen keuze uit de workshops te kunnen maken, kunt u het programmablade op de site raadplegen. Hebt u nog vragen? Stuur dan een mail naar vgndidactiek@gmail.com.

Geschiedenisles over voetbal

In *Kleio* 2 van 2017 stond een artikel van Jonathan Even-Zohar, destijds directeur van *Euroclio*, getiteld 'Voetbalwedstrijden als vensters'. Daarin komt het initiatiefproject *Football, A People's History of Europe* aan de orde, dat Europese geschiedenis wil uitleggen aan de hand van voetbalgeschiedenis. Even-Zohar gaf aan dat er drie plannen ontwikkeld werden. *UEFA 2020: Europa aan de bal, Iconische voetbalwedstrijden en voetbalgeschiedenis om club en school te verbinden*. Ten slotte deed hij een oproep aan geïnteresseerden om mee te doen met dit project. In oktober 2017 was er een bijeenkomst op de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Daar spraken onder anderen Gijsbert Oonk, sporthistoricus aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, Joram Verhoeven van het Anne Frank Huis en Jurryt van de Vooren. De laatste is sporthistoricus, eigenaar van de site Sportgeschiedenis.nl en tevens auteur van de meeste teksten voor *De Bosatlas van het Nederlandse voetbal*, die in november 2017 verscheen. Deze atlas bestaat uit negen hoofdstukken: ontstaan, amateurs, profs, commercie, stadions, maatschappij, internationaal, clubs in het betaald voetbal (vanaf de reorganisatie van 1971) en de voetbalkaart met 26 deelkaarten van Nederland met daarop alle veld- en zaalvoetbalclubs. Het is een echte atlas, met veel kaarten, maar het boek bevat ook veel tekst. Duidelijk wordt hoe de ontwikkeling van de Nederlandse maatschappij en het voetbal vanaf het begin (1877-1878) met elkaar te maken hebben. Was voetbal in het begin een elitesport, na de Eerste Wereldoorlog werd het een volkssport. Nederland nam weliswaar niet deel aan de Eerste Wereldoorlog, maar de legerleiding had wel behoefte aan fitte soldaten, voor het geval dat. In 1915 werd daarom een militaire voetbalcompetitie opgericht.

Na afloop van de oorlog wilden veel militairen blijven voetballen. Daarnaast kwam er een enorme groei van voetbalverenigingen, met name in het zuiden van Nederland. De rooms-katholieke kerk stemde in met de komst van het voetbal, mits er eigen, katholieke clubs werden opgericht. Tussen 1910 en 1940 werden 800 clubs opgericht, vooral in Limburg en Noord-Brabant. In rap tempo ontwikkelde voetbal zich tot de grootste sport van Nederland. In 2016 heeft de KNVB ruim 1,2 miljoen leden, 70.000 teams en 31.000 geregistreerde scheidsrechters. Wekelijks zijn zo'n 400.000 vrijwilligers actief. De eerste voetbalclubs ontstonden in de buurt van een treinstation – hoe moest je er anders komen? De kaart op pagina 17 verheldert dit in één oogopslag. Er is in 1902 slechts één uitzondering: Frederiksoord heeft een voetbalclub, maar geen trein- of tramstation. Op Urk werd pas in competitieverband gevoetbald vanaf 1947/48 – toen kreeg het een wegverbinding. Tegenwoordig zijn er, zoals de voetbalkaart laat zien, bijna overal voetbalclubs. Alleen op Vlieland niet. Voetbal is een weerspiegeling van de ontwikkelingen van de maatschappij. Het aantal vrouwen en meisjes dat voetbalt, groeit nog steeds. Er zijn projecten als *Playing for Succes* (een naschools project om kinderen meer zelfvertrouwen te geven), er is G-voetbal (voetbal voor gehandicapten), er zijn Cruyff Courts (trapveldjes). De Nederlandse bevolking groeit nog steeds, waardoor er meer en meer gespeeld wordt op kunstgras, of zelfs op het dak van de IKEA in Utrecht. De rijkste clubs in de wereld worden steeds rijker en kopen wie ze willen. Daardoor wordt onder andere de gemiddelde leeftijd van voetballers in het betaald voetbal in Nederland lager. De atlas laat ook zien dat dit alles de maatschappij geld kost, bijvoorbeeld vanwege de inzet

De Bosatlas van het Nederlandse voetbal,
Jurryt van de Vooren e.a. (Noordhoff Atlasproducties, Groningen 2017), 213 blz., € 29,95

van politieagenten – die overigens per duizend toeschouwers het hoogst is bij kleinere clubs als Fortuna Sittard, FC Oss, Almere City en FC Dordrecht (p. 103). Deze prachtige atlas laat zien dat je over een onderwerp als sport geschiedenisles kunt geven. In *Kleio* 4 van 2010 werd naar aanleiding van het wereldkampioenschap voetbal in Zuid-Afrika een tweetal voorbeelden gegeven aan de hand van de film *Invictus* van Clint Eastwood (met Matt Damon als aanvoerder van het Zuid-Afrikaans voetbalteam en Morgan Freeman als Mandela) en het boek van John Carlin, waarop de film gebaseerd is. Een ander voorbeeld is het artikel 'Sport en politiek' over het Olympiastadion in Berlijn (*Kleio* 3, 2012). De atlas bevat uiteraard ook wat onduidelijkheden. Op pagina 14 staat dat een Nederlander gemiddeld 1,6 kilometer van een voetbalaccommodatie woont, terwijl dat op pagina 180 2,3 tot 2,7 kilometer is. Dat laat onverlet dat het een geweldig boek is. Ik ben benieuwd hoe het project *Football, A People's History of Europe* zich ontwikkelt.

Wim Rongen ■

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema |
hoofredactie@vgnkleio.nl
Eindredactie: Patsboem! educatief
en Richard de Rooij |
redactie@vgnkleio.nl
Redactie: Saskia Groot,
Quinten Koster, Daan van Leeuwen,
Lisa Oskamp, Daan Schuijt,
Nicole van der Steen, Bart den Uyl,
Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer
Medewerkers: Jelte Posthumus,
Ton van der Schans
Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design

Redactieadres: Berg en
Dalseweg 199, 6522 BJ Nijmegen
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel |
ISSN 0165-6449
Advertentie acquisitie: Susanne
Elgershuizen, 06 - 137 601 25 |
elgershuizen15@gmail.com
Kleiokrant: Kopij kunt u sturen
naar: redactie@vgnkleio.nl.
Voor uitgevers: Recensies
aanvragen via: boeken@vgnkleio.nl.
Website: www.vgnkleio.nl
Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap
VGN € 80,- | Studenten € 50,-
**Leden- en abonnementen-
administratie:** Lid worden of uw
gegevens wijzigen? Stuur een mail
naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN
Ton van der Schans,
voorzitter, mediacontacten,
pabocommissie
Maarten van Gils, secretaris,
cie. didactiek
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, cie. havo/vwo,
Euroclio
Gerard Rozing, cie. vmbo,
cie. lerarenopleidingen
Steven Stegers, Euroclio,
cie. wereldgeschiedenis
Pim Renou, ICT, communicatie, pr
Jos Niewold, cie. vmbo,
PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur
kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

Zet die bril eens af

De beste demografische voorspellingen zeggen dat er in 2100 zo'n 11 miljard mensen op aarde zullen wonen. Slechts iets meer dan 2 miljard daarvan lopen op het Europese en Amerikaanse continent. De andere 9 miljard wonen vooral in Azië en Afrika. Vergeet het Westen. De potentie van de nabije toekomst woont elders. Afrikaanse landen groeien het snelst en India gaat China voorbij in inwonertal, zeggen de prognoses. Maar het is de Chinese economie die onstuitbaar is. Het is niet de vraag of China de grootste economie ter wereld zal gaan worden, het is de vraag wanneer. De wereld zal economisch en wie weet niet veel later cultureel en zelfs politiek onder invloed staan van een eenpartijstaat van communistisch allooi.

'Winston Churchill noemde de democratie het slechtste politieke systeem, op alle andere na'

Winston Churchill noemde de democratie het slechtste politieke systeem, op alle andere na. Het 'vrije Westen' heeft zijn favoriete mythe van verlichtingsidealen, democratie en het neoliberalisme veel landen door de strot geduwd, maar in Afrika hebben die idealen tot weinig stabiliteit geleid. En in China geloven ze in een andere mythe. Misschien wel de slechtste, op alle andere na. Ik keek ter voorbereiding op een lessenreeks over China de TED-talk 'A tale of two political systems' van Eric X. Li, een durfkapitalist uit Shanghai. De avond erop hield ik een pleidooi voor het politieke systeem van de Volksrepubliek China. Mijn vrienden zeiden: 'Echt? Ben je nu China aan het verdedigen? Vertel dat al die politieke gevangenen maar eens!'

Wat Li liet zien was hoe flexibel en vooruitkijkend de Communistische Partij in haar koers is geweest de afgelopen zeventig jaar – niet star en rigide. Hij liet zien hoe de belangrijkste partijleden meestal niet uit hoge kringen

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmliefhebber.

voortkomen, maar promovieren op hun merites van tientallen jaren hard werken. En wat de legitimiteit van de Partij betreft, die komt voort uit competentie. Steeds minder Chinezen leven in armoede. De welvaart neemt enorm snel toe. De Partij lijkt haar werk goed te doen. Maar er worden mensenrechten geschonden. Activisten verdwijnen achter tralies. De politie heeft vrij spel. De staat weet alles. Ja, dat is ook China. Maar zijn onze westerse leiders flexibel? Misschien, maar dan op korte termijn. Komen onze leiders door hard werken op hun positie? Ik denk vooral met geld en de juiste kruiwagens. Zijn onze leiders competent? In de Verenigde Staten regeert een clown. Die westerse bril zit stevig op de neus. We moeten die eens loswrikken en opnieuw naar de andere continenten kijken, want ze zijn straks met veel meer. ■

Correcties

In *Kleio* 5 staan twee fouten. Bij het artikel 'De macht van de brief' staat een verkeerd portret bij Henriette Amalia von Anhalt-Dessau. Hierbij het juiste.

In het artikel 'Hobbels op weg naar professionalisering' klopt het bijschrift bij de foto op pagina 34 niet. Dit moet zijn: Twee studerende verpleegsters in het Stads- en Academisch Ziekenhuis, nu UMCU, te Utrecht, ca. 1900.

Studiedag Klassieke Wereld

Op maandag 28 januari 2019 organiseert Labrys Reizen in samenwerking met het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden een Studiedag Klassieke Wereld. Dit is een nascholingsdag ter ondersteuning van de vakken Griekse Taal en Cultuur, Latijnse Taal en Cultuur en Geschiedenis.

Op deze dag komen diverse onderwerpen uit de antieke wereld aan de orde. Ook is er aandacht voor de kunst en de archeologische bezienswaardigheden die we al reizend door de wereld van de Grieken en de Romeinen tegenkomen. Na afloop ontvangt iedere deelnemer een nascholingscertificaat. Het programma is binnenkort te vinden op labrysreizen.nl/opmaat/studiedagklassiekewereld.

ADVERTENTIE

SYMPOSIUM

WAT WIST WILHELMINA?

Zaterdag 24 november 2018

kasteel
AMERONGEN

Met Prof. Dr. Beatrice de Graaf en Prof. Dr. Jacco Pekelder

Een verhelderend symposium voor elke geïnteresseerde!

Op zaterdag 24 november a.s. organiseert Kasteel Amerongen van 10:00 uur tot 16:00 uur een conferentie in de Andrieskerk te Amerongen over Wilhelmina en de komst van Wilhelm II. Op 11 november 1918 arriveerde keizer Wilhelm II in Nederland en werd ondergebracht in Kasteel Amerongen. Wat was de achtergrond van zijn komst naar Nederland? In hoeverre was koningin Wilhelmina daarbij betrokken? En wat betekende zijn komst voor de hoogadellijke dynastie van de Hohenzollern? Prof. Dr. Beatrice de Graaf en Prof. Dr. Jacco Pekelder zijn de sprekers.

Sfeerbeeld: Camino de Santiago, Wikimedia Commons. Foto: © José Antonio Gil Martínez. Boven: Reliekschrijn van Thomas Becket, Frankrijk, ca. 1200. Museum Catharijneconvent.

Relieken

Tot en met 3 februari 2019 zijn meer dan honderd bijzondere relieken te zien in Museum Catharijneconvent in Utrecht. De tentoonstelling *Relieken* gaat over reliëvering als universeel en levend fenomeen, cultuur en religie overstijgend. Te zien zijn onder andere een reliekhouder met een splinter van de doornenkroon van Christus, Zemzem-water uit Mekka en een dertiende-eeuws beeld van de Boeddha waarin relieken bewaard worden. Ook komen er bijzondere relieken naar Utrecht die mensen dichterbij hun voorouders, belangrijke staatshoofden, historische helden en idolen brengen. Bij de tentoonstelling komt een uitgebreid randprogramma, met onder andere lezingen, wandelingen, rondleidingen en workshops.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische gebeurtenis zoeken we? Stuur het antwoord vóór 22 november naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden! Meedoen kan ook via de website www.vgnkleio.nl.

Het antwoord op de histocrypto uit *Kleio 5* was: Jan zonder Land. De winnaar is Lars Boekestein uit Juliana-dorp. Hij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Het volgende nummer van Kleio verschijnt 19 december

GESCHIEDENIS WERKPLAATS

BRENGT GESCHIEDENIS DICHTBIJ

In de nieuwe Geschiedeniswerkplaats is geschiedenis niet alleen iets van vroeger, maar ook van nu. De methode is kernachtig en tegelijkertijd compleet. De kern van de lesstof wordt op een gestructureerde en overzichtelijke manier behandeld. Hierdoor kunnen uw leerlingen gemakkelijk zelfstandig aan de slag en weten zij precies wat de hoofdzaken van de lesstof zijn. En u kunt er op vertrouwen dat alle nieuwe examenstof aan bod komt!

NIEUW!

Geschiedeniswerkplaats voor de tweede fase

- Gerichte voorbereiding op het nieuwe eindexamen
- Eenvoudig differentiëren
- Perfecte combinatie van boek en digitaal lesmateriaal

Bestel nu proefkaternen en boeken op geschiedeniswerkplaats.noordhoff.nl

Ook nieuw:

Geschiedeniswerkplaats onderbouw (vmbo/havo/vwo/TTO)!

Sinds dit schooljaar kunt u werken met de nieuwe Geschiedeniswerkplaats voor de onderbouw. Relevant en actueel, dus met aansluiting op de belevingswereld van uw leerlingen. Kijk voor meer informatie op geschiedeniswerkplaats.noordhoff.nl

Komt u ook?
Vrijdag 25 januari
Docentendag
Geschiedenis
Karel V | Utrecht

De VGN viert feest!

Jubileumcongres in Slot Loevestein

De VGN bestaat zestig jaar en dat vieren we! Het jubileumcongres blikt terug én kijkt vooruit. Wat is er veranderd in het geschiedenisonderwijs en welke ontwikkelingen zien we aankomen? Is onze blik op leerlingen veranderd? Welke inzichten uit de wetenschap zijn in ons onderwijs praktijk geworden? Het wordt een interessante dag met een feestelijk tintje.

Programma

Het congres start met twee lezingen. **Carla van Boxtel**, hoogleraar vakdidactiek geschiedenis aan de UvA, vertelt over veranderingen en continuïteit in het vak geschiedenis. Welke uitdagingen zijn er, en kunnen de afgelopen zestig jaar ons helpen bij het aanpakken daarvan?

Tim Huijgen, vakdidacticus en geschiedenisdocent in Groningen, kijkt nog verder vooruit. Wat is de toekomst van geschiedenis als schoolvak? En kunnen wij, de leraren, deze koers eigenlijk wel beïnvloeden?

's Middags zijn er verschillende nascholingsworkshops waarin vernieuwende didactische thema's aan bod komen. Ook is er een rondleiding door Slot Loevestein, en een reünie voor bestuursleden en *Kleio*-redactieleden.

U ontvangt bij *Kleio 7* een folder met uitgebreide informatie over het jubileumcongres.

Aanmelden kan vanaf 1 december op de website www.vgnkleio.nl.

60 JAAR
VGN

15 maart 2019

